Aflevering 11 Maart 1916.

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift
Redactie-adres: Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

DE VORM DER NIEUW-TESTAMENTISCHE BRIEVEN VOLGENS DEISSMANN EN ZIJN SCHOOL

DOOR

DR. V. HEPP te *Klundert*.

I.

De jongste beweging op Nieuw-Testamentisch gebied, waaraan Adolf Deissmann, hoogleeraar aan de Universiteit te Berlijn, den stoot heeft gegeven, is door menig gezaghebbend geleerde als *de tweede Renaissance* gequalificeerd. Nu valt zekere overeenstemming met de oude Renaissance stellig niet te loochenen. Ontving deze het aanzijn door het bekend worden der oorspronkelijke werken van Grieksche denkers en dichters aan de wetenschappelijke wereld in het Westen, thans ontsloot de Grieksche oudheid op het „Sesam, open u van" Deissmann en de zijnen opnieuw haar schatkameren. Die schatkameren bleken (o ironie der geschiedenis!) voornamelijk de vuilnisbelten van Egyptische steden en dorpen te zijn. Papyri, ostraka en inscripties, daar opgegraven, brachten ons niets minder dan een openbaring. Het alledaagsche leven der Grieken in de landen rond de Middellandsche zee, tot voor korten tijd ons zoo goed als verborgen, kwam voor ons te liggen als een geopend boek. Wij zien die Grieksche kolonisten thans voor ons niet met gelegenheidsgezichten, maar ongedwongen, gewoon, natuurlijk. Wij mogen kennis nemen van hun intiemste aangelegenheden, hen gadeslaan in hun huiselijk verkeer, ons be-

moeien met hun financiën en wilsbeschikkingen, ons op de hoogte stellen van hun maatschappelijke verhoudingen, hen beluisteren niet in de boeken-, maar in de vrijere correspondentietaal. Dit had de Renaissance ons niet vergund. De nieuwe vondsten vormen een kostelijk vervolg op hetgeen in het overgangstijdperk van de Middeleeuwen naar de nieuwere geschiedenis werd geschonken. Beide, de Renaissance en de opgravingen der papyri en ostraka hebben ieder een deel van de Grieksche wereld ons ontdekt.

Er is nog een trek van gelijkenis. De Renaissance bracht het Humanisme voort en het Humanisme leverde mannen op, die voor de studie der Schrift, inzonderheid uit linguistisch oogpunt, blijvende verdienste hebben gehad. Voor het Oude Testament onderscheidde zich vooral Reuchlin, voor het Nieuwe Erasmus. Ook de papyri brachten belangrijke bate voor het linguistisch verstaan van de Schrift, met name van het Nieuwe Testament en beloven nog meer. Het Grieksch, waarin het Nieuwe Testament is teboekgesteld, werd uit het isolement, waarin de onwetendheid der eeuwen het gevoerd had, bevrijd en verkreeg een klankbodem in de κοινη, de volkstaal dier dagen.

Toch leent dit alles ons nog niet het recht de Renaissance en de papyri-ontdekkingen op één lijn te stellen en als van ongeveer gelijke waarde te beschouwen. Tegenover de frappante overeenkomst tusschen deze beide staat een nog sterker verschil. De papyri-ontdekkingen mogen ons aan de Renaissance herinneren en haar op een enkel punt completeeren. Maar daarbij blijft het dan ook. Bij de beoordeeling van een historisch verschijnsel mag men immers niet blijven staan bij de omstandigheden, waaronder het oprees en een der vruchten, welke het afwierp, maar men heeft vooral na te gaan, welke schakel het gevormd heeft in de geschiedenis der menschheid. Men heeft zijn beteekenis in alle richtingen na te speuren. En dan dringt zich al dadelijk de Renaissance aan ons op als een cultuurfactor van den eersten rang. Zij stelde er zich niet mede tevreden de geschriften der Oude Grieken voor het bewustzijn van de West-Europeesche volkeren neder te leggen en hun bewondering op te eischen voor de sublieme schoonheid, die eruit schitterde, maar zij noodde ook uit de Grieksche denkwereld in zich op

te nemen, tot een deel van eigen denken te maken, ja eigen denken ernaar te conformeeren. Zij wekte niets slechts belangstelling voor de harmonische Grieksche vormen in taal en kunst, maar prees die vormen als modellen. Zij inspireerde tot navolging, zij het ook niet tot slaafsche. Ook was er geen gebied van menschelijk kennen en kunnen, waarop zij geen invloed oefende. In het Humanisme veroverde zij langzamerhand elken tak van wetenschap. Zij bezielde de schoone letteren met krachtigen scheppingsdrang. Zij bevruchtte schilder-, bouw- en beeldhouwkunst met nieuwe ideeën. Zij waagde zich zelfs op het terrein der staatkunde en vormde Macchiavelli en Morus tot leidende geesten. Zij droeg in den volsten zin een universeel karakter. Mag men hiermede dan de beweging, die er van de de papyri uitgaat, vergelijken? Dat de laatste iets dergelijks zal uitwerken, gelooft niemand. Een nieuwe cultuurstroom zal uit haar er niet ontspringen. Maar dan is *tweede Renaissance* voor haar immers een veel te wijdsche naam! Een naam, die een valsche idee binnenloodst, een jonge wetenschap over het paard tilt en haar beoefenaars influenceert om de betamelijke bescheidenheid af te leggen. Een naam die evenzeer misplaatst is, als wanneer men een jongen Roomschen geestelijke, die niet zonder stoutmoedigheid enkele reformatorische gevoelens voorstaat een tweeden Luther, een rechtsgeleerde. die tot de theologische studiën overgaat en om zijn oorspronkelijke denkbeelden de aandacht trekt een tweeden Calvijn of een schoenmaker met christelijk-theosophische aspiraties een tweeden Jacob Böhme zou willen heeten.

In deze beoordeeling ligt voor de wetenschap der papyri niets kleineerends. Zij leidt veeleer tot juiste waardeering. En daarmede is een wetenschap meer gebaat dan met loftuitingen, door een onbeteugeld enthousiasme uitgebracht, welke later toch weer moeten herroepen en dan dikwijls naar de wet der reactie omslaan in uitingen van miskenning en onderschatting. Waarlijk, wij zouden niet gaarne voor iemand onderdoen in eerbied voor den arbeid van Wilcken, Crum, Deissmann, Milligen, Kenyon, Witkowski en zoovele anderen. De moeilijkheden, waarmede zij te worstelen hadden, waren niet gering Maar zij werden door de resultaten ruimschoots schadeloos ge-

steld. Voor de historie van het Grieksche volk hebben zij onschatbare bijdragen geleverd. Voor onze kennis van de Grieksche volkstaal, zooals die bij het begin onzer jaartelling gesproken werd, de fundamenten gelegd. Maar behalve dit historisch en philologisch, schaften zij ons ook theologische winste. Mogelijk zal deze laatste de belangrijkste blijken. De exegese van het Nieuwe Testament heeft daardoor reeds een zekere verjongingskuur ondergaan. Weiss merkte terecht op: „Eine einzige Papyrus oder Inschriftenstelle beseitigt oft viele exegetische Quälereien mit einem Schlage." In deze richting mag stellig veel van de ontcijfering der papyri verwacht.

Evenwel, wij kunnen er niet genoeg klem op leggen, dat de Renaissance-idee moet worden losgelaten. Want deze heeft overigens kundigen mannen reeds leelijke parten gespeeld. Men vergenoegde zich niet met het nuchtere samenlezen der feiten en het onverbiddelijk concludeeren daaruit, maar gunde meteen zijn phantasie vrij spel, wierp hypothesen op en meent thans de gansche ontwikkeling van het christendom met behulp van de papyri te kunnen construeeren. Een verloop dus als bij het Darwinisme. Ook daar vond men eerst opmerkelijke feiten. Maar men vergat alras, dat de feiten en hun verklaring twee zijn. Men spon de evolutietheorie uit en gaf voor, dat deze door de feiten werd geeischt. Diezelfde begripsverwarring treft men nu ook bij Deissmann aan. In plaats van niet verder te gaan dan aan te nemen wat stringent uit den inhoud der papyri en ostraka kan worden bewezen, stelt hij een theorie op, die van den aanvang af reeds tegen zich heeft, dat zij de grenzen van het feitenmateriaal verre overschrijdt. Hij wil een paleis bouwen op het fundament van een arbeiderswoning. In zijn vermaard boek, „Licht vom Osten" stelt hij zich ten doel de niet-literarische „Schriftdenkmäler" uit den Romeinschen keizertijd te teekenen als historischen achtergrond van het oorspronkelijke christendom. Wat daaronder te verstaan zij, blijkt nader uit zijn meesterlijk werk „Paulus", dat hij opdraagt aan Adolf Harnack. Hij stelt zijn ontdekkingen in dienst van Harnacks denkbeelden omtrent wezen en ontwikkeling van het Christendom. In zijn „Vorwort" schrijft hij dan ook: „Ich begreife die Gesamtentwicklung des jungen Christentums, die Adolf Harnack kürzlich unter dem Kenn-

wort des „doppelten Evangeliums" (des Evangeliums Jesu und des Evangeliums von Jesus dem Christ) betrachtet hat, als den Fortschritt vom Evangelium Jesu zum Jesus-Christus-Kult, der seinerseits am Evangelium Jesu und an der Christusmystik genährt und orientiert ist." Maar nu zal ieder onbevangene toch moeten toegeven, hoe zwak iemand staat, die zijn voorstelling van het oorspronkelijke christendom ten principale baseert op oude schriftelijke overblijfselen, welke met het christendom in geenerlei direct verband staan.

Te ernstiger dient hiertegen gewaarschuwd, waar Deissmanns beschouwingen ons in zoo menig opzicht sympathiek zijn. Er waait een frissche wind door zijn boeken. Gij vindt bij hem zoo niets van de subtiliteiten der schriftcritici, die met de monniken der Middeleeuwen in haarkloverijen schijnen te willen wedijveren en wier geschriften niet zelden een muffe kloosterlucht van zich geven, die u op de spraak slaat. Gij hebt geen lust ertegen in te gaan. Gij begrijpt alleen niet, hoe geleerde mannen in naam der wetenschap hun scherpzinnigheid zoo kunnen verspillen. Maar Deissmann handelt anders. Hij rukt de vastgeroeste kloostervensters open. Of liever, hij leidt u uit de cel in het vrije veld, van balsemieke geuren zwanger, onder blauwende Oosterluchten en met prachtige bergomlijsting in de wijde verte. Hij peutert niet, maar levert groot werk. Hij anatomiseert niet, maar doet leven. Als ge zijn „Paulus" gelezen hebt, moogt ge het in veel met hem oneens zijn, maar ge zegt: „ik weet mij verrijkt". Ge kent Paulus, zooals ge hem nog nooit gekend hebt. Tot tweemalen toe heeft hij de plaatsen bezocht, door Paulus betreden. Als hij daarvan verhaalt, kan hij het niet nalaten de critiek, die bij voorkeur zich in het afgetrokkene vermeit, te hekelen. „Wer als Nichtausgelernter reist und jeden Kulturdünkel zu Hause läszt, lernt vor allem plastisches Schauen und das Sehen aus dem rechten Abstand. Er merkt was Licht und Schatten ist und was Höhen und Tiefen bedeuten . . . . . Unser peinliches Studierstubenerbteil dagegen, der ebenso unerbittliche wie weltfremde und dabei noch anmaszende mikroskopische Scharfsinn, der mit dem hölzernen Lineal gerade Linien und mit der eisernen Schere scharfe Schnitte macht, erleidet Einbuszen, und selbst der Doktor Bahrdt würde, nach Gieszen

zurückgekehrt, nicht mehr zu den Vier Evangelisten sagen:

So müszt ihr werden, wie unser einer,
Geputzt, gestutzt, glatt, — 's gilt sonst keiner".

De Schrift-critiek, zooals die totnogtoe gedreven werd, schijnt hem nutteloos gedoe. Vooral over die, welke men op de Paulusbrieven toepaste, is hij niet te spreken. „Noch immer" — zoo zegt hij — „geht in gewissen Kreisen der Wahn um, die Wissenschaftlichkeit eines Bibelforschers sei prozentual nach dem Verhältnis seiner Unechtheitsverdikte auszurechnen. Es ist, als habe der Ruhm Bentleys viele zu falschen Masstäben greifen lassen, und ein gutes Teil der Martyrien des historischen Paulus haben die überlieferten Paulusbriefe im neunzehnten Jahrhundert unschuldig nacherleben müssen: „dreimal mit Ruten gezüchtigt, einmal gesteinigt, dreimal Schiffbruch gelitten!" "

Zulk een getuigenis is ons — wij komen er rond voor uit — uit het hart gegrepen. Wanneer van geloovig-orthodoxe zijde hetzelfde wordt beweerd, wordt men als conservatief, onwetenschappelijk, dogmatisch bevooroordeeld in den hoek geduwd. Toch treedt men van onzen kant over het geheel de critici ernstiger tegemoet dan Deissmann. Zoo gemakkelijk als hij maken wij ons van de argumenten der critiek niet af. Hij stelt er zich eenvoudig boven. Maar dit nu terzijde gelaten — om zijn houding tegenover de critiek trekt hij aan. Daardoor zouden wij echter licht geneigd zijn hem teveel te annexeeren. En daartegen behooren wij op onze hoede te zijn. Ook tegenover hem past een onbevangen positie. De feiten, door hem en de zijnen aan het licht gebracht, hebben wij dankbaar te aanvaarden. Maar daarom mogen we nog zijn gevolgtrekkingen niet voetstoots overnemen. Menige conclusie zal bij ons juist overwegend bezwaar ontmoeten.

Op één daarvan wil ik in dit artikel wijzen. Met behulp van de papyri meent Deissmann den vorm der brieven nauwkeurig te kunnen bepalen. En hij gaat daarbij op zulk een ingenieuse wijze te werk, dat hij een groot deel der tegenwoordige Nieuw-Testamentici voor zijn idee heeft gewonnen. De indeeling naar den vorm, welke hij van de brieven gaf, wordt met meerdere of mindere wijziging door de exegeten in breeden kring geaccepteerd. Ten onzent is hieraan nog weinig aandacht geschon-

ken en van Gereformeerde zijde, voorzoover ik weet, in het geheel niet. De arbeid van Deissmann werd meermalen besproken — het uitnemendst ongetwijfeld door prof. R. H. Woltjer in zijn „Het Woord Gods en het Woord der menschen" —, maar tot deze quaestie daalde men niet af. Toch is zij niet van gewicht ontbloot. Er hangt meer mede samen, dan men bij den eersten oogopslag wel denken zou. In ieder geval mag men haar niet negeeren, zal de hedendaagsche exegese van het N. T. niet langs ons heengaan.

In een der stellingen, gedrukt achter mijn dissertatie, roerde ik dit punt reeds aan. Daar poneerde ik: „De verdeeling der schriftuurlijke brieven in brieven, epistels, pseudonieme epistels en epistelbrieven, door vele jongere Nieuw-Testamentici aangenomen, moet als onvruchtbare, ja schadelijke spitsvondigheid worden beschouwd". Ik wensch in dit artikel deze thesis nader uit te werken en met bewijzen te staven. Hoe gaarne ik ook in voetnooten breede documentatie zou bieden, ik zal er om niet te veel ruimte te vergen van afzien. In deze studie dient voor op te gaan de uiteenzetting van het gevoelen van Deissmann en zijn school aangaande dit onderwerp. Om dit zoo objectief mogelijk te doen zal ik, waar het even kan, Deissmann zelf het woord geven. Dit lijkt mij nog immer de beste methode. Zoo ontgaat men vrijwel het verwijt, dat men iemands gevoeren niet zuiver zou weergeven. Natuurlijk zal ik hier en daar, om niet wijdloopig te worden, met een resumptie moeten volstaan. Maar ook daarbij zal ik trachten mij van alle subjectieve teekening te onthouden. Subjectief mag ik eerst worden in de laatste helft van mijn artikel, waar ik de beweringen van Deissmann en zijn aanhangers aan critiek hoop te onderwerpen. En zelfs hierbij mag de objectiviteit niet uit het oog verloren, wijl critiek niet alleen van eigen principieel standpunt dient geoefend, maar ook van het standpunt, dat men met hem, wiens werk men beoordeelen wil, gemeenschappelijk inneemt.

Het beheerschende motief bij het onderzoek der N. T. brieven is voor Deissmann het onderscheid tusschen *brief* en *epistel*. Hij kwam tot deze onderscheiding door de bestudeering der papyri. De antieke brieven openden zijn oog voor het karakter

van den werkelijken brief. Wat is volgens hem een brief? In zijn „Licht vom Osten" geeft hij deze bepaling: Der Brief ist etwas Unliterarisches: er dient dem Verkehr der Getrennten. Seinem innersten Wesen nach intim und persönlich, ist er nur für den Adressaten oder die Adressaten, nicht aber für die Oeffentlichkeit oder eine Oeffentlichkeit bestimmt. Der Brief ist unliterarisch, sogut wie ein Mietsvertrag oder ein Testament." Of wil men de breedere omschrijving in zijn „Paulus"? „Der Brief" — lezen we daar — „dient der Zwiesprache getrennter Menschen. Er ist ein Ich, das zu einem Du spricht. Individuell und persönlich, nur für den Adressaten oder die Adressaten bestimmt, ist er auf die Oeffentlichkeit nicht berechnet, ja durch Sitte und Recht vor der Oeffentlichkeit als Geheimnis geschützt. Der wirkliche Brief ist unliterarisch, wie eine Quittung oder ein Mietsvertrag. Er geht nur den an, der ihn geschrieben hat, und den, der ihn öffnen soll, und est ist dabei unwesentlich, ob als der Adressat eine Einzelperson oder eine Familie oder sonst ein Personenkreis gedacht ist. Sein Inhalt ist so mannigfach wie das Leben selbst. Der Brief kan kleinlich, gemein, leidenschaftlich, gütig, trivial, langweilig sein, und er kann Menschenschicksal oder eine Familientragödie wiederspiegeln, bergehoch und abgrundtief die Seelen des Schreibers und des Empfängers bewegend".

De echte brief vertoont alzoo in hoofdzaak twee kenmerken. Hij is:

1o natuurlijk, spontaan, ongekunsteld. Zijn steller voert niet de pretentie van mooi te schrijven. De menschelijke kunstaandrift komt er niet in tot uiting. Daarom is hij van het begin tot het einde *niet-literair*.

2o intiem, persoonlijk, geheim. Anderen dan den schrijver en den in het adres genoemden persoon of personen gaat hij niet aan. Het is beslist tegen de bedoeling van den afzender hem tot publiek goed te maken.

Op zichzelf moet het verwondering wekken, dat men het ware karakter van den brief niet altijd heeft begrepen en de gevonden antieke „Originalbriefe", die voor verreweg het grootste deel niet-literair zijn, ons daarover nog moesten inlichten. Deissmann verklaart dit uit het feit, dat reeds in de oudheid de vorm van den niet-literairen brief gediend heeft tot een literair

doel. Namentlich in der Entstehungszeit des Christentums war der Literaturbrief, die Epistel, wie wir ihn nennen, bei Griechen, Römern und Juden längst eine beliebte Gattung der literarischen Produktion geworden". Tegenover den werkelijken brief kwam dus al vroeg te staan de kunstbrief, waarvoor Deissmann den terminus technicus van *epistel* heeft uitgedacht.

Hoe hebben wij ons nu den overgang van brief tot epistel te denken? Dat een brief gepubliceerd wordt, is in strijd met zijn karakter. Maar hoewel het briefgeheim „durch Sitte und Recht geschützt" is, heeft men het herhaaldelijk geschonden. Door middel van den boekhandel werden sommige brieven tegen den wil van den schrijver openbaar gemaakt. Nu eens geschiedde dit met de beste, dan weder met minder goede bedoelingen. Deissmann noemt vier overzaken. Soms dreef *pieteitsgevoel* tot publicatie. Soms *wetenschappelijk oogmerk.* Ook speelden *toeval* of *kwaadwilligheid* hierbij vaak de hoofdrol. „Dasz ein Brief in die Oeffentlichkeit und auf die Nachwelt kommt, ist zwar strenggenommen unnormal. Der Brief ist seiner Natur nach etwas Ephemeres; er ist vergänglich wie die Hand, die ihn geschrieben hat, und wie die Augen, die ihn lesen sollten. Der Pietät, der Wissenschaft, dem Zufall oder der Bosheit verdanken wir es, dasz wir trotzdem Briefe besitzen und lesen können, die nicht an uns gerichtet sind". Hiermede was het niet-literaire tot literatuur verheven.

Deze tot literatuur gemaakte brieven nu deden auteurs de idee aan de hand om hun geschriften den vorm van een brief te geven. Dit bood hun vele voordeelen. Zij behoefden daarbij geen strenge stijlwetten te volgen. Zij mochten de juiste proportie der onderdeelen gerust over het hoofd zien. Door den briefvorm te kiezen genoten zij de grootst mogelijke vrijheid. Zoo ontstond de epistel.

Hiermede staat het karakter van de epistel, zooals Deissmann haar opvat, vast. Hij belijnt haar in zijn „Paulus" als volgt. „Sie ist eine literarische Kunstform, wie das Drama, das Epigramm, der Dialog. Die Epistel teilt mit dem Briefe nur die äuszere briefliche Form; im übrigen ist sie das Gegenteil des wirklichen Briefes. Sie will eine Oeffentlichkeit oder gar die Oeffentlichkeit interessieren und beeinflussen. Ihrem Wesen nach

publizistisch, bedient sie sich des Persönlichen nur, um die Illusion des Briefes zu wahren. Ist der Brief ein Geheimnis, so ist die Epistel Marktware. Nicht auf einem einzigen Papyrusblatt geht sie in die Fremde wie der Brief, sondern von vornherein wird sie von den Sklaven des groszstädtischen Bücherhändlers vervielfältigt; sie soll in Alexandrien, in Ephesus, Athen, Rom gekauft, gelesen und besprochen werden. So unterscheidet sich die Epistel von dem Brief wie das historische Drama von einem Stück wirklicher Historie oder wie ein platonischer Dialog von der vertrauten Zwiesprache, oder wie die konventionelle Heiligenbiographie von den Erzählungen, in denen Augenzeugen ihren Glaubensgenossen das Martyrium in stockender Erregung mündlich schildern. Mit einem Wort, Epistel und Brief unterscheiden sich wie Kunst und Natur, wie das Stilisierte und das Gewachsene, wie das Reflektierte und das Naive".

Aan een Epistel zijn alzoo deze drie kenmerken eigen:

1o het opschrift (naam van afzender, adres en groet) is een bloot ornament,

2o zij is bestemt voor de *publiciteit* en wordt door den boekhandel in verscheiden exemplaren verspreid,

3o zij bedoelt *literatuur* te geven en volgt (zij het ook minder nauwgezet dan de andere prozavormen) de regelen der kunst.

Daarmede is men er echter nog niet. Men kan de schriftelijke nalatenschap der Grieksche oudheid, in briefvorm tot ons gekomen, niet eenvoudig verdeelen in brieven en epistels. Vooreerst moet onder de epistels een afzonderlijke plaats worden ingeruimd aan de *pseudonieme,* of beter nog, aan de *heteronieme* epistels. Vooral in den Diadochen - en den vroegsten keizertijd werd de heteronieme epistolographie met voorliefde beoefend. Tal van epistels zijn toen vervaardigd onder schuilnaam. Dit was niet het werk van bedriegers, maar van onbekende literatoren. Zij schreven „brieven" van Demosthenes, Aristoteles, Alexandros, Cicero, Brutus. Hoewel de kunstaandrift in hen niet zoo krachtig en gezond werkte, mag men hun producten niet zonder meer als vervalsching, als literarische fraude beoordeelen. Er loopen stellig vervalschte brieven onder, maar de meeste heteronieme of pseudonieme epistelen zijn documenten, welke beantwoorden aan een modevorm dier dagen en waaraan men geen

aanstoot behoeft te nemen. Behalve deze heteronieme komen er ook nog *anonieme* epistels voor. Over deze zegt Deissmann niet veel. Hij spreekt er alleen over bij den Hebreeërbrief.

Feitelijk kunnen dus drie categorieen van epistels worden onderscheiden:

1o, waarin de schrijver zijn waren naam noemt.

2o, waarin hij zich achter een anderen, klinkenden naam verbergt,

3o, waarin hij zijn naam verzwijgt (tenzij het adres dat „nur aufgeklebt" was, later losweekte).

Doch ook daarmede is de classificatie nog niet compleet. Men vindt ook geschriften, die men zonder meer noch bij de brieven noch bij de epistels kan indeelen. Zij vormen een tusschensoort, of liever, tusschensoorten, want er wordt menige variatie onder aangetroffen. Bij sommige overweegt het epistolische. Dit zijn de „briefliche Episteln". Bij andere spreekt de gelijkenis met den brief het sterkst. Zij kunnen „epistolische Briefe" worden geheeten. „Freilich, es gibt in der Mitte zwischen Brief und Epistel auch schillernde Spielarten, briefliche Episteln und epistolische Briefe, das heiszt naiv hingeworfene frische Episteln und unnatürliche gequälte Briefe ohne Naivetät und Ursprünglichkeit". Uit deze enkele regelen uit zijn „Paulus" ziet men reeds, dat Deissmanns oordeel over deze tusschensoorten niet onverdeeld gunstig is. In zijn „Licht vom Osten" toonde hij er zich nog minder goed over te spreken. Daar strijkt hij een bijna vernietigend vonnis. Men leze. „Freilich, es gibt auch Mittelgattungen zwischen Brief und Epistel, z. B. die angeblichen Briefe, deren Schreiber nicht naiv geblieben ist, bei jedem Worte, vielleicht weil er sich für einen berühmten Mann hält, nach der Oeffentlichkeit schielend oder mit der Oeffentlichkeit kokettierend, in die seine Zeilen vielleicht kommen könnten. Solche halb und halb auf die Oeffentlichkeit berechneten „Briefe" solche epistolischen Briefe, sind schlechte Briefe und können uns mit ihrer Frostigkeit, Geziertheit oder eitelen Unwahrhaftigkeit lehren, wie ein wirklicher Brief nicht sein soll". Blijkbaar weet hij hier geen enkel zuiver motief aan te geven, dat tot het schrijven van deze tusschensoort geleid heeft. IJdelheid dunkt hem de voornaamste drijfveer.

Hiermede hebben wij, wat men de *prolegomena* op ons onderwerp zou kunnen noemen, afgehandeld. De gedachten, hier weergegeven, worden bij Deissmann niet in dezelfde volgorde aangetroffen. Wij hebben ons de vrijheid veroorloofd ze eenigszins meer te systematiseeren en ze van hier en ginds samen te lezen. Thans willen wij onderzoeken, hoe hij deze onderscheidingen op de brieven toepast.

Hij stelt voorop, dat er in het Nieuwe Testament zoowel niet-literaire als literaire producten in briefvorm, zoowel brieven als epistels gevonden worden.

Tot de eerste rekent hij alle geschriften, welke den naam van Paulus dragen. Het zijn werkelijke brieven. Aan het niet-literaire der Paulinische brieven kan niet getwijfeld. Men heeft daartoe slechts de vormen, waarin zij gegoten zijn, te vergelijken met de daarmede overeenkomende vormen van de papyrusbrieven uit dien tijd. Vooral echter verkrijgt men die zekerheid, wanneer men de brieven zelf nauwkeurig interpreteert. Dan wordt het duidelijk, zij het ook overal niet even frappant, „dasz diese Texte aus einer bestimmten, unwiederholbaren brieflichen Situation herausgeboren sind und, blosz auf diese Einzelsituation berechnet, nicht Produkte der literarischen Kunst, sondern des realen Lebens sind, Dokumente der urapostolischen vertrauten Seelsorge von Mensch zu Mensch, Relequien der Missionsarbeit des Apostels an seine Gemeinden, „überreste" im Sinne der geschichtsmethodologischen technischen Sprache." Paulus heeft ze geschreven of gedicteerd gedurende zijn rusteloos reisleven, ze dan in één exemplaar door een vertrouwden bode naar de plaats hunner bestemming laten brengen, zonder dat de wereld of ook de christenheid in haar geheel van het bestaan dier bladen maar iets afwist. Een deel dezer brieven is stellig reeds vroeg verloren gegaan. „Die Korinther z. B. haben Paulusbriefe, für die wir heute gern die gesamte polemische Literatur unserer theologischen Journalisten dahingeben würden, untergehen lassen, und das wird gewisz auch das Schicksal noch anderer Paulusbriefe gewesen sein, schon in alter Zeit." Maar dat de overige na zooveel eeuwen nog gelezen zouden worden, heeft Paulus bedoeld noch vermoed. Paulus toch leefde in de verwachting van de zeer nabije

wederkomst des Heeren. Wie zulk een hoop voedt, dorst niet naar aardschen auteursroem, arbeidt niet voor het verre nageslacht, maar zoekt voor zijn deel het nieuwe, het hemelsche voor te bereiden. Daartoe dienen dan ook direct of indirect zijn brieven. Om „Nachwelt" of „Oeffentlichkeit" bekommert hij zich niet. Hij schrijft alleen voor de geadresseerden. Ja, eigenlijk zijn zijn brieven niet geschreven, maar uitgesproken. Een deugdelijke exegese zal daarmede rekening moeten houden. „Lediglich Ersatz des mündlichen Verkehrs sind die Briefe, und es ist von hoher Wichtigkeit für ihre Exegese, dasz man sie sich gesprochen (diktiert) denkt und die Modulation dieser lebendigen nichtpapierenen Worte wiederherzustellen sucht, dasz man also herausfindet, wo Paulus lächelt, wo er zürnt, wo er, zum Entsetzen seiner späteren attizistischen Ausleger, in Anakoluthen stockt, oder wo prophetisches Pathos die Zeilen beflügelt."

Saamgevat, komt dit dus hierop neer:

1o. Naar den vorm dragen de Paulinische geschriften geheel het karakter van werkelijke brieven. Vooral vergelijking met de papyrusbrieven wijst dit uit.

2o. Paulus heeft nooit gedacht, dat zijn brieven hem overleven zouden.

3o. Hij beoogde geenerlei publiciteit, vervaardigde zijn brieven slechts in één exemplaar, bestemd voor een nauwkeurig aangeduiden persoon of personen.

4o. Hij joeg evenmin eenig literair doel na. Zijn brieven zijn opgesteld te midden van de stormen zijns levens.

5o. Zijn brieven zijn persoonlijke gesprekken met de geadresseerden, niet door hemzelf, maar door iemand uit zijn omgeving opgeteekend.

Dit over de Paulinische brieven in het algemeen. Nemen wij ze nu afzonderlijk.

Het gemakkelijkst is het te beginnen met den brief aan *Filemon.* Het intieme briefkarakter spreekt hier als het ware uit elk woord. „Er ist der kürzeste und wohl auch der brieflichste Paulusbrief, auf ein einziges Papyrusblatt geschrieben, wie zahlreiche gleichzeitige griechische Briefe aus Aegypten auch." Scherp veroordeelt Deissmann hen, die in dezen brief een

tractaat over de houding van het christendom tegenover de slavernij meenen te bezitten. En hij verkondigt den lof van den Filemonbrief in deze hooggestemde bewoordingen: „Ein Momentbild urchristlicher Seelenleitung ist dieser Brief; der ganze Zauber einer eigenartigen Persönlichkeit ist über diese Pauluszeilen ausgegossen: christliche Gesinnung vereint sich mit griechischer Feinheit und weltmännischem Takt. Obwohl ein Gefangener, schreibt Paulus in vollster Ruhe; eine selige Heiterkeit leuchtet aus seinem Auge, er öffnet die Schätze seines Vertrauens, appelliert an Bruderliebe und Heilandsliebe und weisz, diese Mächte sind unwiderstehlich. Dabei keine Spur von Trivialität in der Behandlung einer an sich trivialen Sache, kein Wort ist unbedeutend, eine starke und doch elastische Seele offenbart sich dem vertrauten Freunde."

Het dichtst bij den Filemonbrief staat het briefje, dat men in *Romeinen 16* heeft. Dit hoofdstuk maakt hoogstwaarschijnlijk — aldus Deissmann — geen organisch deel uit van den Romeinerbrief, maar bevat een afzonderlijken brief van den apostel aan de gemeente te Efeze ter aanbeveling van de christin Phoebe. Hoe rechtvaardigt Deissmann deze „ephisinische Hypothese"? Hoe zijn de kleine Efezerbrief en de groote Romeinerbrief volgens hem saamgegroeid? Hij verklaart dit uit de brievenboeken, welke men er in de oudheid op nahield. Men had copieboeken van de verzonden en verzamelingen van de ontvangen brieven. Nu zal Tertius beide brieven in het copieboek van Paulus hebben ingeschreven en ze bij elkander ge laatst. Heel gemakkelijk kon het praescriptum, aan den bovenrand van het papyrusblad geplaatst, afbreken. Zoo moesten beide brieven wel tot één worden. Wij komen later op dit zoogenaamde Efezerbriefje nog wel terug en vragen hier alleen, wat Deissmann omtrent den vorm opmerkt. Hij zegt: „Auch hier spricht Paulus zu Vertrauten in echt brieflicher Weise; wie mehrere Papyrusbriefe jenes Zeitalters, so enthält auch dieser fast nur einzelne Grüsze, aber jeder Grusz ist persönlich getönt und das Ganze voll von Anspielungen auf gemeinsame Arbeit und gemeinsame Leiden. Der grosze Märtyrer und der grosze Arbeiter Paulus blickt uns aus diesem Briefblatt an, Paulus der Menschenkenner und der

lebendige Mittelpunkt seines Kreises."

Niet minder evident is het echt „briefliche" bij de twee brieven aan de *Thessalonicensen*. De eerste met zijn vele persoonlijke herinneringen staat daarbij nog boven den tweeden. Beide vertegenwoordigen ongeveer den „Durchschnittstypus" der Paulinische brieven, wijl ze ondanks hun polemische uitweidingen in een zekeren evenwichtstoestand des gemoeds geschreven zijn.

Ook de *Galaterbrief* draagt geheel het stempel van den werkelijken brief. Verre van een verhandeling te zijn „de lege et evangelio" is hij uit hartstocht geboren. Wij hebben hier te doen met een „flammendes Straf- und Verteidigungswort" tegen de booze lasteraars, die Paulus het vertrouwen der jonge geloovigen in Galatië willen ontstelen. „Mit der ganzen Inbrunst seines Gemütes wirbt er bei den Galatern um die alte Liebe."

De *eerste Corintherbrief* gunt ons een diepen blik in de herderlijke wijsheid van den apostel. Hoewel het ook hier niet ontbreekt aan scherpe polemiek, bijtende ironie en profetische verontwaardiging spaart hij de gemeente te Corinthe toch meer dan die van Galatië. Te midden van de heftigste twisten der Corinthische partijen laat hij een gestalte optreden, zoo verheven en machtig, zoo edel en rein, dat zij een Phidias waardig ware: de Agape. Daarna doet hij belijdenis van zijn deel aan den levenden Christus, getuigt van zijn hoop voor de eeuwigheid „und plaudert in reizvollem Wechsel des Groszen und des Kleinen von seinen Plänen und seinen Sorgen." Over dit alles ligt het teere waas der intimiteit gespreid, bij een brief zoo aantrekkelijk en noodzakelijk.

De *tweede Corintherbrief* is misschien de persoonlijkste onder de grootere Paulusbrieven. Omdat hij zoo door en door „brieflich" is, levert hij voor de exegese zoo tal van moelijkheden op. Hij bevat vele zinspelingen, waarvan wij niets meer verstaan. In het begin reeds leidt hij de Corinthiërs in zijn persoonlijke aangelegenheden in, waar hij Gode dankt voor nieuwe redding uit bangen doodsnood, vervolgens legt hij hun telkens weer zijn innerlijk en uiterlijk leven bloot „und es sind besonders die Kapittel 11 und 12 unersetzlich wertvolle Dokumente für die Geschichte des Apostels."

Met twee der *Gevangenschapsbrieven*, waarvan de een aan

Colosse, de ander, de Efezerbrief", volgens Deissmann aan *Laodicea* gericht is, staat het eenigszins anders. Hun briefkarakter is niet aanstonds doorzichtig. „Die eigenartig gravitätische Sprache fällt dabei auf, eine bald liturgisch bald kontemplativ anmutende Feierlichkeit des Tones." Toch wordt deze ook hier en daar in de andere Paulusbrieven aangeslagen. Ook deze twee brieven zullen er wellicht het meest bij winnen, wanneer men met hun „Brieflichkeit" ernst maakt. Het zakelijke en formeele contrast, dat men tusschen deze en de andere Paulinische geschriften aanneemt, wordt voldoende verklaard uit de „briefliche Situation": Paulus schrijft aan gemeenten, die hem persoonlijk nog niet bekend zijn. Het schijnbaar epistolische in deze beide brieven moet inderdaad als zekere gereserveerdheid opgevat. Ook hun breede ontplooiing van de Christusmystiek kan geen overwegend bezwaar vormen. "Ein groszer Teil der kritischen Schwierigkeiten, die der Inhalt dieser Briefe bietet, fällt fort, wenn Paulus uns auch von dem zweifellos echten" Briefe her als der grosze Christusmystiker bekannt geworden ist."

Bij den brief aan de *Filippensen* ligt de „Brieflichkeit" weer voor de hand. Paulus dankt daarin voor het treffende liefdeblijk hem, den gevangene, betoond „und eigenartig ergreifende, unerfindbare persönliche Töne durchzittern die Zeilen und lassen uns die an Kontrasten so reiche Persönlichkeit des Schreibers in der ganzen Frische ihres Wesens erkennen."

Voor de oplossing van menig probleem, waarvoor de Gevangenschapsbrieven ons stellen, verwacht Deissmann veel van de hypothese eener „ephisinischen Gefangenschaft" des apostels. Vooral de pastorale brieven aan *Timotheus* en *Titus* zullen daardoor denkelijk in een ander licht komen te staan. Toch durft Deissmann zich over deze brieven nog geen beslist oordeel vormen. Hun echtheid staat voor hem nog niet vast. Hier stelt hij zich dus niet zoo krachtig in postuur tegen de critiek als bij de andere Paulinische brieven. „Was in diesen Briefen (nl. aan Timotheus en Titus) stilisiert, erstarrt, unbrieflich aussieht, ist zum Teil vielleicht von Paulus übernommenes und nur leise seinen Zwecken angepasztes Erbgut aus der Gemeinde-erfahrung des hellenistischen Judentums, zum Teil nach-

paulinische Ergänzung."

Hoewel hij het persoonlijke in den *Romeinerbrief* sterk besnoeit door het laatste hoofdstuk voor een afzonderlijk briefje aan te zien, wil hij niet, dat er aan het „brieflich" karakter daarvan getornd zal worden. Onder de langere Paulusbrieven is deze het minst persoonlijk. Toch mag men hem geen epistel noemen. Al komen er gedeelten in voor, die ook in een epistel konden staan, zoo mag men hem zelfs niet tot de epistolische brieven rekenen. Men heeft hem dikwijls bestempeld als een „Kompendium des Paulinismus", als zou Paulus hierin zijn dogmatiek en ethiek hebben gegeven. Dit voert echter op een dwaalspoor. De apostel had bij het schrijven niet het literair ontwikkelde publiek, ook niet de christenheid in het algemeen voor oogen, maar een hoopje menschen, levend in de minder aanzienlijke wijken van Rome en van wier bestaan „die Oeffentlichkeit" zoo goed als niets afwist. „Die Länge des Textes darf man nicht gegen die Brieflichkeit geltend machen: es gibt lange Briefe und es gibt kurze Episteln. Der Römerbrief ist ein langer Brief. Paulus will seinen Besuch bei den römischen Christen vorbereiten; das ist der briefliche Zweck. Der Missionar aus Asien kennt die westliche Gemeinde noch nicht und sie kennt ihn nur durch Hörensagen. In gefolge dessen kann der Brief nicht so voll von persönlichen Einzelheiten sein, wie die Briefe an die dem Apostel längst bekannten Gemeinden."

Dit over de Paulinische brieven. Alleen dient hierbij nog opgemerkt, dat de verzameling dezer brieven moet toegeschreven aan de *pieteit* der eerste christenen. Zoo veroverden zij zich een oorspronkelijk niet-gewilde plaats in de literatuur.

Nu de overige Nieuw-testamentische brieven.

Deissmann ontdekt er slechts twee werkelijke brieven onder, nl. den *tweeden* en *derden* brief van *Johannes*. „Der Zweite Johannesbrief ist nicht so voll von brieflichen Details, als der dritte, aber auch er hat einen ganz bestimmten brieflichen Zweck, wenn wir auch nicht mit völliger Sicherheit sagen können, wer die Adressatin ist."

De andere zijn epistels. Het duidelijkst komt dat uit in de dusgenaamde catholieke „brieven" van Jakobus, Petrus en Judas. Dat wij hier niet met werkelijke brieven te doen hebben, blijkt

reeds bij een enkelen blik op de geadresseerden. „Unmögliches ist von dem etwaigen „Besteller" verlangt: ein „Brief," der z. B. die Aufschrift trägt „an die zwölf Stämme in der Diaspora" kann von niemanden an die Adressaten befördert werden." De auteurs hebben dan ook hun tekst niet in een enkel exemplaar afgezonden, zooals Paulus den brief aan de Filippensen, maar zij hebben hem in vele exemplaren uitgegeven bij wijze van vlugschrift.

De *Jacobusepistel* is een vlugschrift, gericht aan de geheele christenheid. Ook de epistels van *Petrus* en *Judas* „tragen ganz ideale Adressen; das Briefliche ist rein dekorativ." Toch valt er tusschen den Jacobusepistel eenerzijds en de Petrus- en Judasepistels anderzijds een opmerkelijk onderscheid te speuren. De eerste heeft iets ongedwongens. „Auch die Jakobus-epistel wird am besten unter freien Himmel bei den aufgeschichteten Garben eines Erntefeldes verstanden" Zij is geheel en al product van de volksliteratuur. Niet alzoo de beide andere epistels. „Zwar streben die Judas- und die Petrusepisteln, trotzdem sie im ganzen noch viel Volksmäsziges haben, da und dort schon nach einer gewissen Kunst des Ausdrucks."

De vraag naar de echtheid van deze epistels acht Deissmann van minder gewicht. Men zie in Jacobus, Petrus, Judas niet de werkelijke auteurs. „Aus allgemeinen historischen Gründen werden wir die katholischen Episteln am ersten als Episteln mit einem Schutznamen zu beurteilen haben, dürfen also von Heteronymität im guten Sinne des Wortes reden."

De langste epistel van het N. T., de zgn. *Hebreeërbrief*, is volkomen anoniem. Zelfs het adres is verdwenen. Zonder cap. 13 : 22—24 zou men niet op de gedachte komen, dat het een epistel, laat staan een brief is. Ze kon evengoed een rede of verhandeling zijn. Hieruit ziet men duidelijk, dat bij een epistel „das brieflich Aussehende" slechts ornament is. „Wo etwas von diesem Ornament abbröckelt, wird der Charakter des Ganzen nicht wesentlich verändert." De Hebreeërbrief neemt een geheel eenige plaats in. „Sie ist das erste historisch ermittelbare Dokument christlicher Kunstliteratur."

Geheel op zichzelf staat de *eerste* brief van *Johannes*. Deze mag niet eens een epistel, hoeveel te minder nog een brief

heeten. „Man wird dieses bei den Episteln stehende Schriftchen am besten als eine religiöse Diatribe bezeichnen, in der christliche Meditationen für die Allgemeinheit der Glaubensgenossen lose aneinander gereiht sind.”

Daarentegen behoort strikt genomen de *Apocalyps van Johannes* weer tot de epistels. „Sie hat 1 : 4 deutlich ein epistolisches Präskript mit religiösem Votum und 22 : 21 auch einen Schlusz, der zu einer Epistel paszt. Die Epistel gliedert sich im Anfang wieder in sieben kleine Schreiben an die asiatischen Gemeinden.”

Deissmann komt dus tot het volgende resultaat:

1. *werkelijke brieven* zijn *al* de geschriften, welke den naam van Paulus dragen (behalve misschien die aan Timotheus en Titus, waarover hij zijn oordeel opschort), benevens de tweede en derde Johannesbrief.

2. *epistels* zijn de catholieke brieven van Jacobus, Petrus, Judas, de Hebreërbrief en de Openbaringen van Johannes. Daarbij onderscheidt hij weer tusschen:

   a. een *anoniem* epistel, de Hebreërbrief,

   b. *heteronieme* epistels, de overige.

3. nòch brief nòch epistel is de zgn. eerste Johannesbrief.

Met behulp hiervan zoekt hij nu den ontwikkelingsgang van het christendom te bepalen. Hij neemt twee tijdperken aan: het niet-literarische en het literarische. In het eerste leven Jezus en de apostelen. Zij zijn opgekomen uit en bewegen zich in de kringen der „kleine luyden”. Toch is er verschil. Jezus sluit zich aan bij de cultuur van het platteland en de provinciesteden, terwijl Paulus zich thuis voelt onder den arbeidersstand in de internationale wereldsteden. „Und zwar steht Jesus mehr bei den kleinen Leuten einer ländlichen und landstädtischen Kultur, die Leute der groszen Stadt haben ihn verworfen; Paulus steht mehr bei den Bürgern und Handarbeitern der internationalen Weltstädte, beide gleichermassen erfüllt von prachtvoller Ironie und überlegenen Misztrauen gegen die Oberschicht.” Zoo schreed het christendom voort van het land naar de groote centra der beschaving.

Op het „unliterarische” tijdperk volgt het „literarische”. Evenwel is de oudste christelijke literatuur nog volksliteratuur,

geen kunstliteratuur voor meer ontwikkelden. Daarbij staat Lukas op den drempel tusschen de „ländlich-kleinstädtische Volksbücher" en de meer „weltstädtische Volksbücher". Onder de eerste moeten de Synoptici en Jacobus gerangschikt, onder de laatste de Judas- en Petrusepistels en vooral de Apocalyps. De andere Johannesschriften brengen de synthese tusschen beide. Zij vertegenwoordigen het „interkulturell-Christliche". Wel zijn zij „volkstümlich, aber sie sind weder ausgesprochen ländlich, noch ausgesprochen städtisch: das Ländlich-Synoptische und das Städtisch-Paulinische ist in ihnen zusammengeschlossen zum Interkulturell-Christlichen".

Het literarische tijdperk verkrijgt zijn afsluiting in de Hebreër-epistel. Deze maakt geen deel meer uit van de volksliteratuur. Bij de zuivere volksboeken staat zij als vreemdelinge op den achtergrond. In haar is het reeds zichtbaar, dat het christendom zich gereed maakt wetenschap en kunst voor zich op te eischen. „Das Christentum tritt aus seiner Heimatschicht heraus und sucht sich der Bildung zu bemächtigen."

Hier heeft men dan in groote lijnen de ontwikkelingsgeschiedenis van het christendom, gelijk Deissmann zich die voorstelt, daartoe geleid door het onderzoek der papyri en inzonderheid door het onderscheid tusschen brief en epistel.

Wenden wij ons nu van Deissmann tot zijn school, zoo dient vooraf opgemerkt, dat men „school" hier niet te eng mag opvatten. Verstaat men er onder een scherp getrokken kring van leerlingen en volgelingen, door een geleerde gevormd, zoo zal men slechts weinige namen tellen. Wij breiden dan ook het begrip uit tot allen, die het spoor, door Deissmann gewezen, hebben gevolgd en evenals hij de papyri uitbuiten tot beter verstand van het Nieuwe Testament, van een speciale Neutestamentliche Grácität, door Cremer e. a. voorgestaan, niet willen weten en met name de „literarische Werdegang des Urchristenthums" in eenzelfde richting, als die hij insloeg, zoeken. Onder hen moeten genoemd J. H. Moulten, G. Milligan, G. Heinrici, P. Wernle, H. Windisch, H. Jordan, Johs. Weiss, W. Bousset, H. Lietzmann, M. Dibelius, E. Klostermann, H. Gressmann, L. Radermacher. Sommigen hunner hadden reeds hun wetenschappelijken naam

gevestigd, toen Deissmann de aandacht begon te trekken. Maar in principe hem verwant, viel het hun niet moeilijk zijn gedachte in hun beschouwing in te weven. Verre van er tweeslachtig door te worden, werd hun systeem er door verrijkt en sloot des te beter.

Van een zelfstandige ontwikkeling dezer school na Deissmann kan natuurlijk nog geen sprake zijn. Als men bedenkt, dat Deissmanns *Bibelstudien* in 1895 en zijn *Paulu*s in 1911 verscheen, zal men gevoelen, dat de school nog te jong is om belangrijk afwijkende resultaten aan het licht te brengen. Daarenboven is naar het zich laat aanzien Deissmanns arbeid nog niet afgesloten. Nog veel kan van hem worden verwacht. En dat hij niet op de thans gewonnen hoogte zal blijven staan, maar nog dieper in het gletschergebied van het Nieuwe Testament zal trachten door te dringen, mag veilig aangenomen. Waar dan het proces in Deissmann zelf nog voortduurt, is het niet mogelijk, dat zijn school zich nu reeds eenigszins kantig naast en tegenover hem zou afteekenen. Daarom is ook de tijd om haar in den breede te bespreken nog niet gekomen.

Alleen willen we wijzen op dezen trek zijner school, dat de vlam van haar enthousiasme minder hoog oplaait dan bij Deissmann zelf. Dit is stellig zeer opmerkelijk. In den regel toch trekken de volgelingen de lijnen verder door, dan de meester ooit heeft bedoeld. Hier ziet men het omgekeerde gebeuren. Zij nemen vaak een gereserveerde houding aan tegenover problemen, die voor Deissmann reeds opgelost schijnen. De uitroepteekens van Deissmann worden door hen niet zelden in vraagteekens veranderd. Met name maakt het werk van Milligan een rustiger en nuchterder indruk dan dat van Deissmann. Deze meerdere bezadigdheid kan slechts worden toegejuicht. Door te haastige gevolgtrekkingen werd de wetenschap nimmer gediend. Alle voorbarigheid moet zich onherroepelijk wreken. Daar staat echter tegenover dat men de aantrekkelijke frischheid van Deissmann bij de anderen tevergeefs zal zoeken. En wij beschouwen het als een nog grooter nadeel, dat zij over het geheel de oude schrift-critische vooroordeelen, door Deissmann grootendeels met een geesel van touwtjes uitgedreven, weer binnenhalen. Dat zij Deiss-

mann remmen valt te loven, maar zij remmen te sterk. Zij willen zich van het Schrif-criticisme niet te ver verwijderen. Of liever, zij beproeven het een met het ander te verzoenen.

En wat nu ons onderwerp aangaat, Deissmanns onderscheid tusschen brief en epistel werd gretig overgenomen. Tot breedere uitwerking en verdieping kwam men evenwel totnogtoe niet. De meesten spreken er slechts terloops over. Toch openbaart zich reeds eenig verschil. Sommigen blijken van de echte „Brieflichkeit" der Paulinische brieven niet meer zoo vast overtuigd. Windisch b. v. ziet er een vermenging van brief en epistel in. Hij schrijft: „Die Paulinischen Briefe stellen also eine Mischform zwischen Brief und Epistel dar". En ten onzent stelt W. L. Slot in zijn proefschrift over „De letterkundige vorm van den brief aan de Hebreeën" (Groningen 1912) zich op hetzelfde standpunt. Echte brieven zijn voor hem alleen Filemon en 2 en 3 Johannes. De brieven van Paulus (behalve dan die Filemon) zijn „Epistelbrieven". Jacobus, 1 en 2 Petrus en Judas rekent hij tot de epistels. In 1 Johannes en Hebreeën herkent hij homilieën.

ALBRECHT RITSCHL en WILHELM HERMANN [1])

III.

Kerk en Theologie,

DOOR

Dr. A. G. HONIG.

In alle manieren is het onderscheid groot tusschen Schleiermacher en Ritschl.

Schleiermacher is in den vollen zin des woords een baanbreker geweest. Hij heeft de wetenschap der Theologie metterdaad geleid op geheel nieuwe banen. En het laat zich verstaan — al kan ik uiteraard deze uitspraak niet onderschrijven — dat van verschillende zijden deze lauwerkrans voor Schleiermacher is gevlochten, dat hij onder de wetenschappelijke vertegenwoordigers van het protestantsche Christendom de eerste plaats inneemt, dat hij de meest oorspronkelijke denker onder hen is geweest, en gepraesteerd heeft, wat geen Theoloog vóór hem of nà hem tot stand bracht.

Welnu, zelfs zij, die tot de School van Ritschl gaarne gerekend willen worden, erkennen volmondig, dat Ritschl zulk een man niet geweest is. In Schleiermacher's systeem lagen origineele grondgedachten — zoo erkennen zij zonder eenige aarzeling — die voor altoos de ontwikkeling van de theologische wetenschap zouden beheerschen. Ritschl daarentegen was slechts eene nieuwe phase in het ontwikkelingsproces, waartoe Schleiermacher den stoot gaf.

Wanneer de namen van Schleiermacher en Ritschl genoemd

---

[1]) Door omstandigheden volgt dit derde stuk later op de beide voorafgaande dan ik mij voorstelde. Ik bied hiervoor aan de lezers mijne verontschuldiging aan. Bij de lectuur zal dit gelukkig nauwelijks hinderen, omdat ik er naar streef, dat elke paragraaf een op zichzelf staand geheel vormt. Ik hoop nu echter mijne artikelen weer sneller op elkander te laten volgen.

worden, is dat het eerste, hetwelk in het oog gehouden moet worden.

Edoch, ook in verschillende andere opzichten bestaat tusschen hen beide menig punt van verschil. Allengs zullen althans sommige door mij ter sprake gebracht worden.

Hieraan ben ik echter thans nog niet toe.

Ik moet nu eerst wijzen op een moment in Ritschl's Theologie, hetwelk door hem aan Schleiermacher is ontleend. En dat is het confessioneele, meer bepaald het Luthersche element. Door zijn grooten leermeester heeft Ritschl zich laten doordringen van de gedachte, dat een Theoloog warm moet voelen voor het verleden, en dat een Dogmaticus nimmer straffeloos de studie van de historie van het dogma kan verwaarloozen.

Ritschl scheidde niet Theologie en Kerk, maar spande veeleer het beste van zijn kracht in, om in het licht te stellen, waarnaar een mensch zich moet richten, als hij een kerkelijk, een evangelisch, een luthersch Christen wilde heeten.

Men versta mij niet mis. Ik bedoel geen oogenblik, dat Ritschl metterdaad uit de grondgedachten van Luther heeft geleefd; dat zijne Theologie in dien zin confessioneel was, dat zij zich wezenlijk aansloot bij de Luthersche symbolen, en zij dus eene ontwikkeling der oude Luthersche leer kan worden genoemd — maar wel, dat Ritschl zelf heeft gemeend, dat dit alles het geval was.

Kattenbusch wijst hierop in zijn geschrift „Von Schleiermacher zu Ritschl" (3 aufl., 1903) met nadruk. De Luthersche kerk wilde zich volgens hem (Ritschl) meer dan de andere kerken der Reformatie richten naar het Evangelie, en het Woord Gods verkondigen, opdat dit het geloof verwekte en goede Christenen kweekte (S. 60/61). Tot de vreemdsoortigste trekken der Theologie van Ritschl behoort voor velen „die Plerophorie", waarmede hij voor haar het Luthersche karakter vindiceerde. De vraag, in hoever Ritschl daarin gelijk had, kan ik thans laten rusten. Ik voor mij hel over tot de meening, dat Ritschl zeer gewichtige punten in Luthers gedachtenwereld en in die der symbolen, waarvoor de Confessioneelen geen oog hadden, op zijn beurt ook eenzijdig op den voorgrond gedrongen heeft. (S. 64.) Luther was voor Ritschl de gids op het terrein der

Dogmatiek, omdat hij in hem den man zag, die „tatsächlich" het Evangelie het meest juist opgevat heeft. In dien zin was hij Lutheraan. Hij onderwierp zich niet a priori aan de symbolen, maar hij erkende, hoe hoog zij behoorden geschat te worden. Hij was geen Lutheraan, omdat hij, eigen zieleleven analyseerende, tot de ontdekking kwam, dat hij in hoofdzaak evenzoo als Luther dacht, maar omdat hij erkende, dat hij het in gehoorzaamheid aan het Evangelie — hetwelk sinds den apostolischen tijd niemand beter dan Luther verstond — behoorde te zijn. Hij ging niet van het Luthersche standpunt uit, om daarna eerst de vraag te stellen: of dat nu het Bijbelsche was, maar hij landde bij het Luthersche standpunt aan, omdat hij inzag, dat het uit Bijbelsch oogpunt het juiste was (S. 65/66). Ik raakte den confessioneelen trek zijner Theologie aan, en met mij betuigen velen, dat zij juist door Ritschl warme sympathie leerden koesteren voor en vertrouwen gingen stellen in het Luthersche „Kirchentum" der historie. Ritschl heeft velen den moed geschonken, ja het hun tot een gewetenszaak gemaakt, als „Lutheraner" op te treden, die tevoren het zóó beslist partij kiezen op historisch terrein schuwden (S. 68/69).

Welnu, ieder, die de geschriften van den Theoloog van Göttingen wel eens ter hand nam, zal de juistheid van de bewering van Kattenbusch e. a. toestemmen. Zoo betuigt Ritschl (om slechts dit boek te noemen) in „Die Christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung" herhaaldelijk zijne adhaesie aan opvattingen van Luther, wat zelfs bij eene vluchtige inzage reeds opvalt. En daarom had m. i. deze „kerkelijke trek" van Ritschl's Theologie — terloops zij dit opgemerkt! — door Kuipers wel iets sterker op den voorgrond gesteld kunnen worden.

Hoe Ritschl er niet aan dacht, kerk en Theologie van elkander te scheiden, blijkt echter ook uit eene omstandigheid, waarop het proefschrift van Kuipers het volle licht laat vallen.

Ritschl heeft zoo kras mogelijk de stelling geponeerd, dat niet de religieuze ervaring maar de Heilige Schrift het object der Theologie moet zijn. En deze opvatting — zoo merkt Kuipers (blz. 35/36) op — vond „haren grond en hare rechtvaardiging in de stelling, dat niet het individu eene theologie noodig heeft, maar de kerk. Een persoon heeft religieuze voor-

stellingen, de kerk heeft dogma's. Met de subjectieve vroomheid heeft de dogmaticus zich dus niet op te houden. Deze heeft slechts te maken met het geloof der gemeente, met het *algemeene* christelijk geloof, waarbinnen alle subjectieve vroomheid hare plaats heeft, althans *behoort* te hebben". Dat Kuipers hier het gevoelen van Rilschl objectief weergeeft, blijkt uit de citaten, die hij aanbiedt, afdoende. Ik noem daarvan alleen deze woorden uit eene kritiek op Hoffmann: „De Theoloog heeft het algemeen geloof in wetenschappelijken vorm uit te spreken.... zonder dat daarmede onmiddellijk de bedoeling is verbonden, het religieus gevoel van den enkelen mensch op te wekken of te bevredigen."

Waar Ritschl nu zoo herhaaldelijk zijne geestverwantschap met Luther op den voorgrond stelt en voor zijne Theologie het confessioneele karakter opeischt, daar zou men verwachten, dat hij in antwoord op de vraag: Waaruit kan ik het geloof der gemeente leeren kennen? heenwees naar de Luthersche Belijdenisschriften. Toch is dit geenszins het geval. „Evenmin als een algemeen en algemeen geldig begrip van het geloof der gemeente verkregen kan worden door de som van de individueele geloofsvoorstellingen te nemen, evenmin mag de dogmatiek de uiteenzetting van het in de kerk geldend leerstelsel zijn. Neen, de protestantsche dogmatiek heeft haar terrein in de historie, en heeft al hare elementen te ontleenen aan het religieus bewustzijn van de oorspronkelijke gemeente".

Vreemd is deze redeneering echter niet. Hoezeer Ritschl te goeder trouw meende Lutheraan te zijn, toch is zijne opvatting van het Evangelie eene geheel andere dan die van den hervormer van Wittenberg, en zoo zou de poging om zijne Theologie niet hier en daar, maar in haar geheel te dekken met een beroep op Luther en de Luthersche symbolen, mislukt zijn. En zoo is het verstaanbaar, dat hij liever het geloof van de oorspronkelijke gemeente als object van de dogmatiek stelt. Slechts wil ik met deze uitspraak niet geacht worden te meenen, dat Ritschl zich opzettelijk aan oneerlijkheid schuldig maakte; dat Ritschl zelf feitelijk wel inzag, dat uit de Luthersche symbolen nimmer kon gedistileerd worden de voorstelling, welke hij voor de ware hield; dat hij daarom noodgedwongen

terugging op het religieus bewustzijn van de oorspronkelijke gemeente, en dat hij dus het recht miste van de kerkelijke signatuur zijner dogmatiek te spreken. Neen, in klare bewustheid zal hij zoo niet hebben gehandeld. Hij zal gemeend hebben, dat hij door deze handelwijze zich niet aan inconsequentie schuldig maakte. En toch was dit wel degelijk het geval. De dogmaticus, die voor zijne Theologie het echte Luthersche karakter vindiceert, moet ook uitgaan van de Luthersche symbolen (al mag, ja al moet hij kritiek uitoefenen op wat daarin naar zijn oordeel niet in overeenstemming is met de Heilige Schrift), en mag niet zeggen: „de protestantsche dogmatiek heeft haar terrein in de historie en heeft al hare momenten te ontleenen aan het religieus bewustzijn van de oorspronkelijke gemeente." Immers van tweeën één: óf de Luthersche symbolen en het religieus bewustzijn van de oorspronkelijke gemeente dekken in hoofdzaak elkander — en waarom dan niet in de Luthersche leer zijn uitgangspunt genomen?, òf zij dekken elkander niet, maar dan kan men niet tegelijkertijd èn het geloof der oorspronkelijke gemeente èn het Lutheranisme aanvaarden. Ten slotte komt de zaak dan ook hierop neer, dat Ritschl te goeder trouw meende, dat zijn dogmatiek reflecteerde het religieus bewustzijn der oorspronkelijke gemeente, terwijl hij juist omgekeerd zich van te voren eene opvatting van het Christendom gemaakt had en die nu inlegde in de bronnen, waaruit z. i. het geloof der oorspronkelijke gemeente gekend kon worden.

Edoch, ik keer terug tot Kuipers. Helder wijst hij aan, hoe Ritschl nu verder redeneerde (blz. 37/41).

In het bijzonder van het Christendom geldt, dat in den persoon en het werken van den stichter de inhoud van den godsdienst het duidelijkst is uitgedrukt. Op grond hiervan heeft zich dus de dogmaticus te laten leiden door de voorstellingen, die er in de stichtingsperiode van het Christendom heerschten. Deze periode omvat niet alleen de verschijning van Christus en zijne prediking maar ook het geloof van de eerste generatie van zijne gemeente, „da ohne diesen bestimmten Erfolg die Absicht des Stifters nicht als wirksam erkannt werden kann". Terug dus naar de oorkonden van het oorspronkelijke Christendom,

d. i. naar de boeken van het Nieuwe Testament. Nu doen ons echter niet alle geschriften van het N. T. het geloof der eerste gemeente op even betrouwbare wijze kennen. Bij de bepaling van de normatieve beteekenis van een N. T.isch boek moeten deze 3 regels in acht genomen worden: 1o. Aangezien de religie der Joden eene voorbereiding was van de Christelijke religie, geven die geschriften het geloof der eerste gemeente het beste weer, die blijken zich het nauwst bij de Oud-Testamentische ideeën aan te sluiten; 2o. Aangezien er tusschen de woorden van Jezus en die der apostelen meer dan eens een in het oogvallend verschil bestaat, zoo zijn slechts die bijbelsche voorstellingen normatief, waaromtrent in het geheele N. T. overeenstemming heerscht; 3o. niet alle overtuigingen, die er leefden in de eerste gemeente hebben gezaghebbende waarde, maar alleen die, welke in onmiddellijk verband staan met de verlossing door Christus. Maar zelfs als deze drie vereischten bij het exegetisch-historisch onderzoek van het N. T. in acht zijn genomen, dan geeft de Bijbel ons nog geen dogmatisch systeem, ja zelfs nog geen normatieve dogmata. Omdat zoowel Jezus als de apostelen niet als Theologen (gelijk Schleiermacher placht te zeggen) maar als religieuze personen spraken of schreven, daarom bevat het N. T. slechts eene reeks van religieuze gedachten, die voor de te vormen theologische begrippen normatief zijn, maar geen wetenschappelijk systeem. En nu is het de taak van de dogmatiek de juiste definities te geven en de juistheid er van te motiveeren, door den noodwendigen samenhang met het geheel in het licht te stellen. Ja de Theologie volbrengt hare roeping, wanneer zij de bijbelsche voorstellingen verwerkt tot een systeem, en ons alzoo eene Christelijke levens- en wereldbeschouwing biedt.

En nu ten laatste. Hoe weinig Ritschl beoogde kerk en Theologie van elkander te scheiden, blijkt ook uit de centrale plaats, welke de rechtvaardiging door het geloof en niet door de werken in zijne Theologie inneemt. Het is hier nog niet de plaats Ritschl's opvatting van dit gewichtige leerstuk uiteen te zetten. Maar wel moet ik er op wijzen, hoe Ritschl, in tegenstelling met allerlei andere richtingen, er ernstig naar gestreefd heeft het objectieve karakter en de religieuze beteekenis dezer

heilsdaad Gods te handhaven. Hier vooral betuigt hij zijne instemming met de hoofdgedachte van Luther. Van verschillende zijden mocht men in zijn tijd de rechtvaardiging identifieeren met de heiligmaking, Ritschl wees terecht de ethische opvatting van de rechtvaardiging af. De Roomsche kerk moge in de rechtvaardiging zien de ingestorte genade, waardoor de geloovige bekwaamd wordt 'naar Gods geboden te leven, niet alzoo de Reformatie.

Ook dit gewichtige punt had Dr. Kuipers in zijn proefschrift m. i. meer naar voren moeten brengen. Hij gaat het niet voorbij. Hij spreekt duidelijk uit, dat Ritschl in aansluiting aan „de protestantsche kerk", de rechtvaardiging religieus opvat, en dat hij de goede werken zelfs niet als ondergeschikte voorwaarde voor de zaligheid wil beschouwd zien, en dat dit leerstuk der rechtvaardiging volgens hem antwoord geeft op de vraag „Warum der im Christenthum Wiedergeborene, trotz der bleibende Unvollkommenheit seiner sittliche Leistung, der Gemeinschaft met Gott, seines Heiles und seiner Seligkeit, also seiner in Christenthum beabsichtigten religiösen Bestimmtheit sicher ist und dieselbe im Vertrauen auf Gott in allen Lagen des Lebens auszuüben vermag" (blz. 128 en blz. 135). Maar Kuipers laat na, klaar aan te toonen, van hoeveel gewicht deze opvatting van de rechtvaardiging was.

Dr. Brinkman toont in zijn onlangs verschenen boek „De „Gerechtigheid Gods" bij Paulus" dit beter in te zien. En in elk geval doet hij de groote waardij van Ritschl's opvatting sterker en sprekender uitkomen, als het heet: „Aan A. Ritschl komt de verdienste toe, dat hij in den tijd, toen men zich steeds verder verwijderde van de leer der justificatie in paulinischen en reformatorischen zin, en men haar liet opgaan in of vermengde met de zedelijke vernieuwing des menschen of ook wel daarop grondde, waardoor zij van hare religieuze beteekenis werd beroofd, weder op haar objectief, juridisch karakter de aandacht gevestigd heeft. Hij vatte ze dan ook als een *synthetisch oordeel* op, dat niet op grond van de goede werken werd uitgesproken, maar aan de goede werken voorafging. Daarmede koos hij positie tegen alle nomistische opvatting, die de religie bouwt op de moraal en dus de rechtvaardiging ethi-

seert, en stelde hij in het licht, dat rechtvaardiging, d. i. herstelling van de religieuze verhouding des menschen tot God moet voorafgaan, zal er van leven, waarachtig christelijk leven sprake kunnen zijn" (blz. 198).

Trouwens de Dogmatiek van Bavinck — een standaardwerk, waarvan immers ieder Nederlandsch Theoloog nauwkeurig kennis behoort te nemen, en waarop evenals op de Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid van Kuyper de Nederlandsche wetenschap trotsch zijn kan — had hier Kuipers den weg kunnen wijzen. Ik verwijs alleen maar naar Deel IV, blz. 40.

Hiermede meen ik van Ritschl's opvatting over de verhouding tusschen Kerk en Theologie genoeg gezegd te hebben.

Slechts wil ik niet nalaten (al hoort, streng logisch geredeneerd, deze quaestie niet hierbij) er opmerkzaam op te maken, wat volgens Ritschl het onderscheid tusschen het Roomsche en het Protestantsche kerkbegrip is. En het pleit voor de nauwkeurigheid, waarmede Kuipers zijne dissertatie bewerkte, dat hij dit punt niet over het hoofd gezien heeft. Ik kan hier dan ook volstaan met eene beknopte samenvatting van het door hem geschrevene (blz. 144/6).

Ritschl meende, dat Schleiermacher ons wel den rechten weg wees, toen hij uitsprak, dat christelijke vroomheid nimmer buiten de Christelijke gemeente kan bestaan, maar dat hij dat juiste beginsel niet doorgevoerd heeft. Hij achtte het dan ook eene bijzondere verdienste van zijne Theologie, dat daarin de oorspronkelijke gedachte van Schleiermacher geheel tot haar recht is gekomen. [1]).

Het verschil tusschen het Roomsche en Protestantsche kerkbegrip bestaat hierin: „dat bij de Katholieken de rechtsorde de grondslag van het geheel is, terwijl deze bij de protestanten daarentegen bijzaak is, zoodat Luther zich daarmee, als zijnde

---

[1]) Heel aardig verwijst Kuipers hier naar eene kleine bijzonderheid, door Otto Ritschl in zijne biographie meegedeeld. „Met ingenomenheid verhaalde R. op lateren leeftijd vaak, dat hij eens met Schleiermacher in een koets gereden had. Schleiermacher zat binnen in, maar ik zat op den bok en had daarom een vrijeren en ruimeren blik dan hij. In dit voorval zag Ritschl een treffend beeld van de verhouding op dogmatisch gebied tusschen zijn grooten voorganger en hem zelf."

van lagere orde, ook nauwelijks bemoeid heeft. Bij de katholieken is verder de clerus de „ecclesia repraesentans” (de vertegenwoordigende kerk) ook al zouden de geestelijken onderstellender wijze „membra satanae” (leden des satans) zijn; bij de protestanten echter zijn de kerkelijke beambten slechts de geordende woordvoerders der gemeente der geloovigen „cui claves principaliter traditae sunt” (aan wie voornamelijk de sleutelen zijn toevertrouwd). Bij de protestanten is niet de uitwendige rechtsorde het orgaan van de genadewerkingen Gods voor de geloovigen, maar het Woord Gods of het Evangelie van Christus, dat, zij het dan ook door menschen verkondigd, als goddelijke openbaring, als daad Gods, het fundament der kerk is.”

KRONIEK.

De dossiers van Duys. — Het kaartenstelsel. — Kerkelijk Archief. — Droeve toestand van archivalia. — Bewaargeving aan een bibliotheek? — Een algemeen archivaris.

Ik ben jaloersch op Duys. Niet, omdat hij zoo schreeuwen kan; want in zijn jongenstijd, toen hij naar zee wou, is hij toch maar afgekeurd van wege zijn slechte borst. Ook ben ik niet jaloersch op de plaats van dezen Jacobijn in de koningsloge van den stadsschouwburg; want bij het tooneeldebat sta ik aan de zijde van Professor Grosheide en niet van Dr. van der Valk (zie *Fraternitas*, 21 Febr. 1916). Maar jaloersch ben ik op Duys om zijn dokumentatie-talent.

Ziehier wat *de Hollandsche Revue* ervan schreef:

„Men heeft zich — zoo leest men — wel eens verbaasd over de groote strijdvaardigheid van den heer Duys en over het uitgebreide feitenmateriaal, dat hij gewoonlijk tot zijn beschikking heeft om zijn tegenstanders in het debat te bestrijden.

Heeft hij dan zoo'n wonderbaarlijk goed en groot geheugen?, zoo vroeg men zich af. Hoe komt hij anders aan al die feiten en citaten van soms jaren geleden?

Neen, niet in zijn geheugen alleen schuilt het geheim hiervan, maar ook, in een prachtige kollektie dossiers, die hij heeft aangelegd.

Jarenlang heeft hij, wanneer hij in couranten of geschriften, uitlatingen, opinies, beschouwingen of artikelen tegenkwam van bekende personen of van lieden, van wie hij vermoeden kon, dat zij nog wel eens een rol zouden kunnen gaan spelen, dezen uitgeknipt en opgeplakt in dossiers, die zoowel op den naam van de personen als van de zaken zijn gerangschikt; op die dossiers zijn verder alfabetische registers aangelegd. In een oogenblik is hij nu gedokumenteerd. Wil hij nu, om bijv. iets

te noemen, eens weten wat het Kamerlid Aalberse vroeger over Voorwaardelijke Veroordeeling heeft gezegd of geschreven, dan zoekt hij in zijn naamregister onder letter A den naam van Mr. Aalberse op en daarachter de verwijzing naar de pagina's van het dossier, waarin hij alles over de Voorwaardelijke Veroordeeling heeft opgeplakt en dat betrekking heeft op den heer Aalberse. En in een paar minuten is hij dan klaar.

Zoo is 't hem eens voorgekomen, dat hij 's middags om vijf uur een telegrafisch verzoek ontving om 's avonds tegen Treub te gaan debatteeren. Hij was onvoorbereid. Maar hij sloeg zijn register en zijn dossiers op, en in een oogenblik was hij in het bezit van allerlei uitlatingen van den heer Treub over het onderwerp, dat deze dien avond zou behandelen. Hij las dit alles in den trein eens na, en een paar uur later kwam hij in het debat met een overstelpend feitenmateriaal tegen den heer Treub aandragen, dat den indruk maakte, alsof hij zich dagen tevoren op dit debat had voorbereid.

Deze dossiers van den heer Duijs hebben dan ook een groote vermaardheid verkregen."

Nu voel ik heel weinig voor een vergadering met debat, en dat doodslaan van een tegenstander met citaten lijkt me ook al weinig afdoende. Maar dat „in een oogenblik gedocumenteerd zijn" vind ik een benijdenswaardig talent. En als de watersnood er niet tusschen gekomen was, had ik misschien al eens een reisje naar Zaandam gemaakt, om bij den socialistischen wethouder mijn licht op te steken. Ge moet nl. weten, dat hij ook theologisch vrij goed „bij" is. Dit bleek reeds twaalf jaar geleden, toen hij zijn lijvige, critisch-polemische studie over *Kerk en Maatschappij* uitgaf. Blijkbaar is dit werk een vrucht van zijn connectie met Professor Bolland. Uit dien tijd althans dagteekent zijn bevlieging voor kerkelijk-economische vraagstukken, waar hij zich geheel inwerkte, en die hij met spontaan enthousiasme ging bestudeeren; ja, die er hem zelfs toe bracht een uitgebreide bibliotheek van werken op dat gebied aan te leggen.

En van die bibliotheek moet ge niet gering denken. Daarin toch vindt ge naast werken van Roomsche schrijvers als Beysens en Pesch, ook werken van Dr Kuyper, als zijn *Encyclopedie*, *E Voto* en *De Engelen Gods*. (Zie: Kerk en Maatschappij, blz.

7, 78 en 209). Denk u voorts den inhoud dezer werken alfabetisch en systematisch geregistreerd. Is het niet om jaloersch op te worden?

Heusch, wij dominees kunnen, wat documentatie betreft, bij Duys in de leer gaan. Maar komt een reisje naar Zaandam u minder gelegen, laat u dan door Professor Van Veldhuizen inlichten, die in *De Schatkamer* van Maart 1914 zoo voortreffelijk de vraag besprak: „Hoe beheerscht men zijn preekstof?" Als de eenig goede oplossing geeft hij daar dan het adversaria-systeem oftewel kaartentstelsel aan. En in de *Theol. Studien* van 1914, afl. 2, 5 en 6, heeft Z. Hooggeleerde dit stelsel ook voor de bibliografie en documentatie van tijdschriften aanbevolen.

Hoezeer dit kaartenstelsel ook voor de kerkelijke administratie aanbeveling verdient, heb ik indertijd in *Friesch Kerkblad* van 18 Febr., 2, 16 en 23 April 1909 trachten aan te toonen. En in *Hollandia* van 27 Jan. 1912 wees ik er reeds op, dat de Synode der Ned. Herv. Kerk aan al haar kerkeraden in overweging heeft gegeven, van dit systeem voortaan gebruik te maken (Kerkelijke Courant, 12 Jan. 1912).

De voordeelen van dit stelsel worden in het schrijven der Synode aldus samengevat: „Het geeft gelegenheid om op eenvoudige wijze alle gewenschte gegevens betreffende iederen lidmaat te boeken op een wijze, dat alles gemakkelijk is te overzien en de gegevens snel gevonden kunnen worden door hem die ze noodig heeft. Voor elken lidmaat worden op een afzonderlijke kaart ingevuld naam, voornamen, geboortedag, datum van bevestiging of indiening van attestatie of bewijs van lidmaatschap, naam der plaats vanwaar men is gekomen, namen van echtgenoot of echtgenoote en kinderen met hun geboortedagen, woonplaats en andere gegevens die men verder gewenscht acht. Deze kaarten, voor mannen en vrouwen verschillend van kleur, worden alfabetisch gerangschikt in de daarvoor bestemde kist en geregeld bijgehouden. Indien iemand overlijdt of de gemeente metterwoon verlaat, wordt zijn kaart uit de kist verwijderd, zoodat er niet meer kaarten in gevonden worden dan er lidmaten in de gemeente zijn. Aan hen, die hun attestatie opvragen, worden tegelijk met deze de kaarten meegegeven om ze in hun nieuwe gemeente in te dienen."

Deze laatste maatregel leek mij minder gewenscht. Beter achtte ik het, de aldus uitvallende kaarten, ook alfabetisch gerangschikt, in een afzonderlijke archieflade te bewaren. En wat dr. Aalders in de vorige aflevering van ons tijdschrift schreef met betrekking tot de verstrooide Gereformeerden in Indië, heeft mij in mijn gevoelen versterkt. Sprekende over de wenschelijkheid, dat de kerken in Nederland aan de kerk van Batavia zullen opgeven, welke personen in de laatste 5 of 6 jaren naar Indië vertrokken zijn, schreef hij: „Dit zal intusschen wel aan heel wat bezwaar onderhevig zijn, vooral bij de inrichting der lidmatenregisters zooals die in onze meeste kerken gebruikelijk zijn. In kleinere kerken zal het geheugen te hulp kunnen komen. Maar in grootere kerken waar men zoo goed als geheel op de registers moet afgaan — en juist uit de grootere kerken zullen in den regel wel de naar Indië vertrekkende personen het talrijkst zijn — kan men de verlangde opgaven slechts geven zoo men al de namen van het register achtereenvolgens nagaat. Eenigszins gemakkelijker wordt deze taak, wanneer men de lidmatenregisters heeft ingericht volgens het kaartsysteem, indien men tenminste de kaarten van afgevoerde lidmaten afzonderlijk bewaart. Dan behoeven alleen deze uitgeschoten kaarten te worden nagegaan."

Zoo ziet ge, hoe het kaartenstelsel het zoeken naar het verlorene vergemakkelijkt.

Dat het voorts niet minder aanbevelenswaardig is voor onze kerkelijke archieven, spreekt vanzelf.

Omtrent de noodzakelijkheid van zoo'n kerkelijk archief gaf Ds de Geus eens (Jan. 1909) in de *Friesche Kerkbode* deze behartigenswaardige wenken:

„Elke Kerk *kan* een Archief hebben, ja behoort er een te hebben.

Het Archief is de verzameling geschreven en gedrukte stukken, die op het leven eener plaatselijke Kerk betrekking hebben. Zulk een verzameling kan elke Kerk hebben.

Tot stukken voor het Archief rekenen wij de voor copie conform geteekende afschriften van requesten en verzoekschriften, van klachten, protesten en aanklachten, van bedenkingen en toelichtingen, waaruit kan opgemaakt worden wat er aan Schei-

ding of Doleantie voorafging. In het Archief behooren de gewaarmerkte lijsten van onderteekenaars, die indertijd de gehoorzaamheid aan de Synodale organisatie opgezegd hebben, om onder de Dordtsche Kerkenordening te gaan leven. Daarin worden bewaard alle oude Notulenboeken van de vergaderingen van den Kerkeraad en van de Diaconie, alle oude Lidmaten- en Doopboeken.

Ook behooren daartoe, voorzoover zij niet in de Notulen zijn opgenomen, copieën van de beroepsbrieven, die verzonden werden, en de daarop gegeven antwoorden. Niet gemist kunnen worden in deze rubriek de gevoerde correspondenties in tuchtzaken, ook al zijn die zaken goed afgewikkeld, en al zouden die briefjes minder aangename dingen bevatten. In één woord er moet aanwezig zijn alles wat op het eigen inwendige leven eener plaatselijke Kerk betrekking heeft.

Na deze categorie komt eene andere, die de saamleving eener plaatselijke Kerk met de andere plaatselijke Kerken van dezelfde Belijdenis en Kerkenorde betreft. In deze rubriek behooren aanwezig te zijn en geregeld geplaatst te worden de verslagen der Classicale vergaderingen, de Acta der (vroeger) Provinciale of (thans) Particuliere Synodes, de Acta der Generale Synodes, de Handelingen der Curatoren der Theol. School, alle rapporten van meerdere vergaderingen, die de plaatselijke Kerk worden toegezonden. In deze soort deelen wij ook in de eventueele correspondenties met andere plaatselijke Kerken over vertrokken leden, of over menschen met of zonder attestatie aankomende.

Een derde soort schrifturen, die in het Archief behooren, hebben betrekking op de stoffelijke belangen der Kerk. In de meeste plaatsen is de „Kerkelijke Kas” al verdwenen, en is haar Archief overgegaan in het Kerkelijk Archief. Eigendomsbewijzen en schuldbrieven, de goedgekeurde administratie over de verloopen jaren, met de noodige bewijsstukken voorzoover het de laatste jaren betreft; al dergelijke stukken moeten in dat Kerkelijk Archief bewaard worden.

Een eigen plaats behoort te hebben het Diaconaal Archief, dat, vooral in een groote Kerk en in onzen tijd van weeropleving der Diaconie, van grooten omvang worden kan.

Deze verzameling van boeken en schrifturen genaamd Archief, moet geborgen zijn in een kast of kist, waarvan een door den Kerkeraad daartoe aangewezen persoon de sleutel draagt. Deze, dien men een naam geven kan of niet, en dien wij thans *Archivaris* willen noemen, maakt van den inhoud der Archiefkast of -kist een lijst op, en houdt die lijst geregeld bij en zorgt bovendien dat het Archief in goeden staat blijft. Van een en ander moet zich de Kerkeraad geregeld vergewissen. Ja, het zou goed zijn dat de Kerken van ééne Classis afspraken, dat zij op elkanders Archief zouden toezien en dat toezicht oefenden bij de Kerkvisitatie.

Maar waarvoor al dat nieuwe? Dat is nooit zoo geweest en het ging zonder Archief ook goed. En wat een drukte en last, om die dingen te bewaren!

Menig beginsel van Archief is onder den gestadigen regen van dergelijke conservatieve motvragen bedolven en verteerd. Dan werden wel geregeld allerlei stukken en boeken gezonden voor de Kerk, en die in het Archief behoorden, maar deze bleven hangen of liggen in de boekenkast van den dominee of erger. In zoovele Kerken is eenvoudig geen beginsel van een Archief. De Dominee bewaart wat, de een of andere ouderling heeft ook wat onder zijne berusting; bij de Diakenen, die geregeld geld bewaren en uitgeven zijn nog weer andere stukken. Hoeveel er wegraakt, kan niet gezegd worden. Hoeveel ergens blijft, waar het niet behoort, kan ook niet bepaald worden.

Toch is een Archief zoo noodig. Is het niet noodig, dat het volgende geslacht wete de geschiedenis der Gereformeerde Kerk, ieder van de Kerk zijner woonplaats? Mag men het laten aankomen op de mondelinge overlevering, die zoo dikwijls onbetrouwbaar gebleken is? Eischt niet de eere Gods, dat de stappen, in Scheiding of Doleantie gedaan immers uit gehoorzaamheid aan des Heeren Woord, bij het nageslacht in *waarheid* bekend zijn? Eischt niet de eere Gods, dat de noodige bewijzen van eigendom in goede orde bewaard worden voor Zijne Kerk? Zou niet meer dan eene twistzaak tot eere Gods eerder beëindigd zijn, indien het Archief de inlichtingen had verschaft, die men er van had kunnen verwachten. Neen, waarlijk een Archief is geen ijdele weelde voor een Kerk. Elke Kerk moet een

Archief hebben en in goeden staat houden."

Zoo *moet* het ja; maar hoe *is* het vaak?

In *De Wachter* klaagde Ds Diemer reeds voor jaren (1908) over den slechten staat, waarin zich onderscheidene Kerkeraads-archieven van de vroegere Christelijke Gereformeerde gemeenten bevonden. En uit eigen ervaring kan ik verzekeren, dat het met vele archieven in kerken uit de doleantie al niet beter gesteld is. Van het ontstaan der doleantie is op menige plaats geen enkel document meer over. Ook is mij een Kerk bekend, waar men nog lang oude doopboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw ergens op 'n zolder had liggen, maar die men op zekeren dag verbrand heeft, omdat ... de menschen, wier namen in die doopboeken stonden ... nu toch al lang dood waren.

En het is ons een schrale troost te weten, dat het in de Ned. Herv. Kerk over het algemeen met de archieven al niet beter gesteld is.

Zoo schrijft Dr Wumkes in zijn proefschrift: „Over den toestand der archivalia, die nog in het bezit zijn van kerkvoogdijen en kerkeraden, en over de plaatsen, waar zij bewaard worden, zou ik droevige staaltjes kunnen mededeelen. Het past niet hier namen te noemen, maar nog zie ik staan die wormstekige kist op een schier onbereikbaren kerkezolder, overdekt met vogelmest, ruigte van nesten en dikke lagen stof. Behalve een chaos van oude rekeningen bevatte zij een paar belangrijke diaconierekenboeken uit het begin der 18e eeuw. En nog heugt mij mijne ergernis toen die andere kist, gesleept van een boerenzolder, oude staatboeken bleek te bevatten, die klam van vochtigheid en wit van schimmel waren."

En de auteurs van *het Protestantsche Vaderland*, Dr H. Visscher en Dr L. A. van Langenraad, schreven in de voorrede op het eerste deel:

„Wat het raadplegen der kerkelijke archieven betreft, achten wij ons geroepen een klaagzang aan te heffen over den ellendigen toestand van het archiefwezen der Ned. Herv. Kerk.

In de eerste plaats stuit men op het gebrek aan uniforme behandeling. Het eene college leent uit, het andere niet, wil zelfs niet onder waarborgen deponeeren op een archief of anderszins, terwijl het groote bezwaren heeft, overal heen te

reizen om weken lang in loco de stukken te bestudeeren...

Eén Classikaal Bestuur deed al zeer zonderling. Wij verzochten een oud *acten*boek te mogen raadplegen, van welks aanwezigheid wij meenden zeker te zijn door een mededeeling ons verstrekt door den Weledelen Zeergeleerden Heer *N. A. Cramer*, Secretaris der Vereeniging tot beoefening van Overijsels Recht en Geschiedenis. Na eenigen tijd berichtte ons de Scriba van het bedoelde Classicaal Bestuur, dat het stuk niet kon worden uitgeleend, maar in loco tot onze beschikking zou zijn. Toen wij het oogenblik gekomen achtten, zou een onzer dat onderzoek instellen. Nogmaals werd aan den Scriba van het bewuste Classicaal Bestuur verzocht de gelegenheid te geven vroeger toegezegd. Als antwoord kregen wij een briefkaart met een topografisch schetsje, dat ons leerde, hoe men in het stadje K. van het station naar de B-kerk kon wandelen, en de mededeeling, dat wij, als die B-kerk gesloten was, ons bij den koster konden vervoegen. De reis werd ondernomen. Aan de B-kerk was niemand, en de koster was naar Amsterdam. Doch deze had den onderkoster aangewezen om als helper op te treden. De onderkoster was niet thuis, maar zijn vrouw dan toch... en die vrouw had van den Scriba vernomen, waar zij een sleutel kon vinden, als er een vreemde dominé kwam. Zie daar de vrouw van den onderkoster gids in het Classikaal archief. Gelukkig was er in de B.-kerk een collega, die meende te weten waar de Classicale kast stond. En eindelijk, nadat een vijftigtal stoelen waren weggeruimd, werd de toegang ontsloten. Was er nu maar het document geweest.

Doch helaas, een index scheen er niet te zijn. Eenige papiertjes met cijfers los in de boeken waren de eenige sporen van orde in deze vochtige, vuile chaos. Het stuk werd niet gevonden. Het was een voorrecht, dat de archivaris van Kampen, *Mr. Nanninga Uiterdijk*, wiens vriendelijke hulpvaardigheid (waarvoor hem bij deze gaarne onze dank gebracht wordt) wij ondervonden, ons o. a. ook kon meedeelen, dat het stuk er niet meer was. Het was eenvoudig verdwenen. Hoe, dat wist hij niet precies. Zoo werd althans verdere moeite ons bespaard. Nu deelen wij deze dingen niet mede om iets onaangenaams van dezen scriba te zeggen, alsof hij er zich expres op toelegde

om voor Kampen de traditie der uien en steuren hoog te houden; maar wel om aan te toonen, hoe noodig in zulke misstanden verbetering behoort gebracht te worden. En dat niet alleen, maar door verziening alleen kan verhinderd worden, dat kostbare documenten onherroepelijk verloren gaan. Wij hopen zeer, dat het der Synode gelukke een regeling te treffen, waarbij èn het vrije eigendom der kerk gewaarborgd èn de wetenschap gebaat zal worden".

Of die gewenschte regeling sinds reeds getroffen werd, is mij niet bekend. Maar de Synode der Ned. Herv. Kerk heeft althans een vasten secretaris, die zich voor het archiefwezen interesseert en nu en dan bij synodale aanschrijving de aandacht der kerkeraden op het belang van één en ander vestigt.

Maar bij ons werd, voorzoover ik weet, tot dusver nog niets in die richting gedaan. Alleen deed Dr. Keizer in den 10den Jaargang van dit tijdschrift, aflevering 4, den voorslag, dat onze kerken haar oude documenten in bewaring zouden geven aan de Bibliotheek der Theologische school of der Vrije Universiteit. Hij schreef nl.:

„In onzen tijd, zoo vol historischen zin, waarin men met het oude, soms tot in het bespottelijke, dweept, kan men zich kwalijk indenken, hoe het mogelijk is, dat allerlei officieele stukken verzeild zijn geraakt in particuliere archieven.

De kleinste kerk onder ons heeft haar archief en hoewel ik nu niet wil beweren dat haar „oude stukken" altijd op een droge plaats worden bewaard en netjes gerangschikt of gecatalogiseerd zijn, toch ken ik meer dan één voorbeeld, waaruit mij gebleken is dat de kerken meer waarde stellen op haar archieven, dan vroeger het geval schijnt te geweest.

Sommige kerken zijn zoozeer gesteld op haar oude stukken, dat zij die veel liever zelf bewaren, dan naar de bibliotheek van de Theologische School of der Vrije Univeristeit te zenden.

Dit spijt mij.

Ik waardeer ten zeerste dat zij haar oude stukken op prijs stellen, doch ik vraag: waarvoor bewaart men die oude archiefstukken? Immers alleen maar voor de kennis der historie.

Om mij bij onze kerken te bepalen; wij zijn gesteld op de nauwkeurige bewaring der officieele stukken, bescheiden enz.

met betrekking tot de reformatie van '34 en '86, opdat nu reeds en vooral later de geschiedenis dier actie des te beter gekend en verstaan worde.

Uit eigen ervaring weet ik dat in onderscheidene archieven onzer kerken kostelijke documenten bewaard worden, doch ik weet ook *hoe* die bewaard worden.

Ik neem dat de broederen niet kwalijk. Vele leden van de kerkeraden hebben misschien nooit van het archief en nog minder van het min of meer belangrijke van hun archief gehoord. Bovendien niet een ieder denkt direct aan de groote waarde die zulke oude onaanzienlijke brieven of papieren kunnen hebben. 't Is daarom niet onmogelijk dat bij dezen of genen ouden broeder, die al zeer lang zitting heeft gehad in den kerkeraad, die zelf de actie van '86 mee heeft gemaakt of wiens vader en grootvader ook al zitting hadden in den kerkeraad en behoorden tot de „voormannen" in de Gemeente in de dagen der Afscheiding, stukken in bewaring zijn, die door de andere broederen nooit zijn gezien, ja, waaraan zij nooit hebben gedacht, welks bestaan zij niet eens hebben vermoed.

Die stukken zijn daar goed bewaard; maar misschien draagt niemand kennis van hun inhoud, zelfs de bewaarder der documenten zelf niet, en om dien inhoud toch alleen zijn zij van belang en worden zij bewaard.

Hoe gemakkelijk kunnen dergelijke documenten overgaan in particulier bezit, niet uit hebzucht geraken zij daarin, maar ongemerkt, onwillekeurig en zoo worden zij onttrokken aan het doel, waartoe zij alleen behoeven bewaard.

Daarom zoude ik zoo gaarne willen, dat iedere kerk haar oude stukken, die van wezenlijk belang zijn voor de kennis der historie onzer kerken, zond naar de bibliotheek van de Theologische School of der Vrije Universiteit.

Dan kunnen zij nooit ongemerkt overgaan in particulier bezit, dan kunnen zij gecatalogiseerd worden, zoodat men weet welk materiaal er is voor de historievorsching, dan worden zij bewaard voor het doel, waartoe het alleen der moeite waardig is die oude „paperassen" te bewaren.

Bij ervaring weet ik hoe het staat met het archief van meer dan een kerk, en dat ik werkelijk niet tegen windmolens vecht

als ik wijs op het gevaar dat belangrijke stukken kunnen te loor gaan.

Ik weet heel goed dat lang niet alles belangrijk is, wat men aan die „oude paperassen" voor belangrijk houdt. Doch wat hindert het voor een bibliotheek om een „stukje" meer of minder te bewaren. Bovendien vertrouw ik onzen bibliothecarissen beter toe om hier te schiften dan hun, die daarvan minder verstand hebben."

Nog afgedacht van andere bezwaren, wil het mij echter voorkomen, dat kerken, die prijs stellen op haar oude stukken, er zelve ook wel goed voor zullen zorgen. Maar hoe te doen met kerken, die aan haar archief niet de noodige aandacht schenken? Die hebben toezicht noodig.

Hier ligt, dunkt mij een roeping voor kerkvisitatoren. Maar goed zal de toestand m. i. eerst kunnen worden, indien onze kerken in haar Generale Synode een der zake kundig man tot archivaris benoemen, die zich geheel aan dit werk kan geven.

J. C. RULLMANN.

RECENSIËN.

Elohim ausserhalb des Pentateuch. Grundlegung zu einer neuen Untersuchung über die Gottesnamen im Pentateuch von FRIEDRICH BAUMGÄRTEL, lic. theol. *Leipzig, Hinrichs'sche Buchhandlung* 1914. 90 bldz. Mk. 3.—, geb. Mk. 4.—.

Indertijd heb ik er in een artikel over den strijd om den Pentateuch opmerkzaam op gemaakt, dat de Leipziger theologische faculteit naar aanleiding van de door Dahse op den grondslag der gangbare Pentateuch-theorie geoefende kritiek de navolgende prijsvraag heeft uitgeschreven: „Die Gründe für die Verschiedenheit der Gottesbezeichnungen Jahve und Elohim in manchen Büchern des Alten Testaments bedürfen einer neuen Untersuchung. Die Fakultät wünscht eine solche". Het antwoord dat met den eersten prijs bekroond werd bleek te zijn ingezonden door Friedrich Baumgärtel, destijds student in de Theologie te Leipzig, op het oogenblik zijn vaderland dienend als soldaat.

De studie welke wij te recenseeren hebben is niet het bekroonde antwoord op de prijsvraag. Toen de gelukkige prijswinnaar zich zou zetten om zijn verhandeling in het licht te geven zag hij zich genoodzaakt zich allereerst weder te verdiepen in inmiddels verschenen nieuwere litteratuur, en de hernieuwde bestudeering van het onderwerp leidde hem tot nieuwe kwestiën welker bespreking naar zijne meening aan de eigenlijke behandeling van de gestelde vraag diende vooraf te gaan. Daarom gaf hij er de voorkeur aan de kwestie in de prijsvraag gesteld voorloopig te laten rusten en zich eerst door de behandeling dier voorafgaande vraagstukken een deugdelijk fondament te scheppen voor eene vruchtbare oplossing van het gestelde probleem. Daaraan dankt dan de studie haar ontstaan waarvan de titel hierboven is vermeld.

De kwestie welke hierin aan de orde wordt gesteld is deze: welke *Elohim* zijn eigenlijk als appellativa te beschouwen? Zeer terecht gaat Baumgärtel uit van de gedachte dat zulke appella-

tieve *Elohim* in elk geval bij eene toepassing van de Godsnamen als criterium voor bronnenscheiding buiten beschouwing moeten blijven. Er kan echter zeer wel verschil zijn over de vraag welke *Elohim* voor appellativa te houden zijn. Daarom is het Baumgärtel's bedoeling deze vraag grondig onder de oogen te zien. In de onderhavige studie beperkt hij dit onderzoek echter nog tot de boeken welke geen deel uitmaken van den Pentateuch. In aansluiting aan zijn leermeester Kittel gaat hij uit van de gedachte dat de behandeling van het tekstkritisch vraagstuk, in betrekking tot de Godsnamen in den Pentateuch door Dahse aan de orde gesteld, op breederen grondslag dient te geschieden. Niet alleen de Pentateuch maar het geheele O. T. dient op dit punt aan een nauwgezet onderzoek te worden onderworpen (Kittel, Gesch. des Volkes Israel I[2] bldz. 255 noot 2). Eerst dus worden de overige boeken behandeld, later komt de Pentateuch aan de beurt.

Ik wensch er de aandacht op te vestigen dat Baumgärtel, zich summierlijk uitsprekende ten aanzien van het eigenlijke punt in kwestie, het feit erkent dat de Pentateuch-kritiek de bronnenscheiding heeft gebaseerd op het afwisselend gebruik der Godsnamen zooals dit in den M. T. aangetroffen wordt, zonder een onderzoek te doen voorafgaan naar de betrouwbaarheid der Masoretische overlevering op dit punt. Hij erkent daarom ook het volle recht der tegenstanders om op deze wonde plek den vinger te leggen. Verder laat hij zich ook aldus uit, dat, al gelooft hij niet dat de Pentateuch-theorie met de tekstkritische zekerheid der Godsnamen staat of valt, toch het verdwijnen dezer zekerheid de bronnenscheiding voor hoogst ernstige moeilijkheden stellen zou. De gebruikte Godsnaam is, hij stemt het toe, zeer dikwijls een hoofdgrond, menigmaal ook de eenige grond waarop de bronnenscheiding wordt gebaseerd.

Prijzenswaard is een uitvoerig en volledig overzicht van de litteratuur over het vraagstuk der Godsnamen in verband met de Pentateuch-kritiek, dat aan de eigenlijke studie voorafgaat. Aangenaam doet het aan dat ook Nederlandsche auteurs vermeld zijn, al komen enkele daarvan voor op de lijst van geschriften welke de auteur nog niet had kunnen in handen krijgen.

Wat nu de in deze studie eigenlijk behandelde kwestie aan-

gaat, het volgende. De bedoeling van Baumgärtel is niet de appellativa van het tekstkritisch onderzoek uit te sluiten. Dit zou ook zeker methodisch onjuist zijn. Want uit de behandeling zelf blijkt wel dat er nogal eenige gevallen zijn waarin onzekerheid bestaat of men met een appellativum te doen heeft of niet. Daar komt nog bij dat in andere gevallen, waarin de auteur voor zichzelf zekerheid heeft, anderen wel van eene tegenovergestelde meening kunnen zijn. Het is m. i. ook niet uitgesloten dat de tekstkritiek in verschillende gevallen weer van belang zou kunnen wezen voor de bepaling van het karakter van een twijfelachtig *Elohim*. Zou de tekstkritiek b.v. uitwijzen dat de getuigen dubieeren tusschen *Elohim* en *Jahveh*, dan werd daardoor in elk geval aangetoond dat men alreeds zeer vroeg den betrekkelijken Godsnaam als nomen proprium had opgevat.

Baumgärtel onderscheidt de *Elohim* die in aanmerking komen in verschillende groepen. Ten eerste zijn er *Elohim* die op inwendige gronden voor appellativa zijn te houden. Ten tweede zijn er *Elohim* die door uitwendige gronden tot appellativa worden gestempeld. Dit is gewoonlijk het geval in bepaalde verbindingen als איש־אלהים, נזיר אלהים en andere. Ten derde zijn er zekere stereotype zinswendingen waarin altoos *Elohim* voorkomt. En dan blijven er nog eenige andere gevallen over die onder geen der vorige rubrieken zijn onder te brengen, en die daarom in een vierde afdeeling worden saamgevat. Afzonderlijk worden besproken de *Elohim* in Kronieken, Ezra en Nehemia.

In het algemeen wil ik de opmerking maken — iets waarop Baumgärtel niet genoeg heeft gelet — dat het bij *Elohim* niet zoo gemakkelijk is om precies tusschen een appellatief gebruik en een gebruik als nomen proprium te onderscheiden. De grens tusschen appellativum en nomen proprium is hier vlottend. Ik wijs b.v. op de verbinding איש אלהים welke Baumgärtel voor appellatief houdt. Maar wanneer deze titel, gelijk meest het geval is, wordt gebruikt van een profeet van *Jahveh*, dan is het moeilijk voor tegenspraak vatbaar dat door de meer algemeene beteekenis van godsman, man die tot de godheid in bizondere betrekking staat, ook heenspeelt de gedachte aan een man van God, man die in bizondere relatie staat tot God (nom. propr.). Ik acht het daarom niet wel mogelijk in alle gevallen een scherp

onderscheid tusschen een appellatief *Elohim* en het nomen proprium te maken. Ook in onze taal treffen wij hetzelfde verschijnsel aan. Dit is het gevolg van het monotheïsme. De polytheïsten hebben het appellativum als gemeenschapswoord voor de vele goddelijke wezens die zij door hunne eigennamen van elkander onderscheiden. Op monotheïstisch standpunt echter is een *volstrekt* appellatieve aanduiding van het goddelijke wezen anders dan ten opzichte van de objecten van vereering in andere religiën eigenlijk niet denkbaar.

Eene andere opmerking is deze. Baumgärtel heeft overtuigend aangetoond dat er verschillende verbindingen en zinswendingen zijn waarin altoos *Elohim* wordt gebruikt. Wanneer hij nu meent dat dit vaststaande gebruik alleen te verklaren is doordien *Elohim* daarin appellatieven zin heeft, gevoel ik den logischen klem van deze redeneering niet. Veel meer komt het mij voor dat wij daarin eenvoudig met linguistische stereotypen te doen hebben, waarvoor niet altoos eene verklaring te vinden is.

Natuurlijk heb ik ook op verschillende details mijne bedenkingen. Trouwens, de auteur zal wel niet verwachten dat zijne resultaten in alle opzichten door anderen zullen worden aanvaard. Hij is zich daarvoor zelf te goed bewust dat zijne uiteenzettingen in vele punten een hypothetisch karakter dragen *moesten* (bldz. 75). Zoo schijnt het mij, om enkele verschilpunten aan te stippen, wel aan twijfel onderhevig of in 1 Kon. 8 : 27, Mal. 3 : 8, Hos. 12 : 4, e. a. de appellatieve opvatting gerechtvaardigd is. In 1 Kon. 8 : 27 is het niet de tegenstelling tusschen de godheid in het algemeen en het wonen op aarde waar het op aankomt, maar dat die bepaalde God voor wien Salomo den tempel gebouwd heeft, toch niet op aarde in zulk een tempel woont. In Mal. 3 : 8 is evenmin de zin dat een mensch geen goddelijk wezen bedriegen kan, maar dat een mensch God, met name genoemd, niet bedriegen kan. Hos. 12 : 4 zou misschien eene breedere bespreking eischen; kortheidshalve zij er op gewezen dat m. i. de tegenstelling hier het nomen proprium vordert: zijn broeder is een bepaald persoon, *Elohim* kan hier dus niet algemeen maar moet ook bepaald zijn, derhalve nom. propr. Dat Baumgärtel in Ezech. 11 : 24 in aansluiting bij Bibl. Hebr. ed. Kittel, Cornill, Buch des Proph. Ezechiël en

de meeste anderen רוח schrapt acht ik niet voldoende gemotiveerd. In een enkel geval maakt hij het zich m. i. wel wat te gemakkelijk met enkele uitzonderingen op stereotype verbindingen, b.v. גן־אלהים (terwijl Jes. 51 : 3 heeft גן־יהוה). Naar aanleiding van zijne behandeling van de wisseling tusschen ארון יהוה en ארון האלהים in 1 Sam. 4—6 zou ik de vraag willen stellen: is het nu per se noodig dat men elke afwisseling in het gebruik der Godsnamen tracht te verklaren? Eene zeer verstandige opmerking maakt hij daar op bldz. 50. Het gebruik van *Jahveh* (nom. pr.) en *Elohim* (appellat.) is „eine stilistisch wohlverständliche Abwechslung des Ausdrucks". Juist. En daarom geloof ik dat Baumgärtel nog eene schrede verder moet gaan. Waarom zou een auteur niet evengoed uit stilistisch oogpunt wisselen tusschen de nomina propria *Jahveh* en *Elohim*? Waarom moet hier *Elohim* bepaald appellatief worden opgevat? Op bldz. 59 concludeert de auteur dat de formule כמהפכת אלהים את־סדם ואת־עמורה met het verhaal van den ondergang van Sodom en Gomorrha van de Kanaänieten is overgenomen. Hij raakt dan wel eenigszins verlegen met de omstandigheid dat אלהים niet door יהוה vervangen werd. Inderdaad, het komt ook mij voor dat, ware de ondergang dezer steden eene oorspronkelijk Kanaänietische sage, de Israëlieten bij de overname zonder twijfel wel de formule zouden hebben gewijzigd. De poging om de onveranderde overname der formule als een zuiver taalkundig verschijnsel te verklaren gaat niet op. De Israëlieten die eene Kanaänietische sage overnamen zouden wel zorg gedragen hebben *Jahveh* voor *Elohim* te substitueeren ten einde elk spoor van den heidenschen oorsprong te bedekken. Bovendien is de vorm *Elohim* in eene oorspronkelijk Kanaänietische formule onbegrijpelijk. Terecht zegt Baumgärtel zelf (bldz. 60) dat men ter aanduiding van eene Kanaänietische godheid veeleer בעל verwachten zou; en voor de polytheïstische opvatting van *Elohim* welke hij voorstaat is de aangevoerde grond m. i. vrij zwak. In het algemeen lijkt mij trouwens de polytheïstische oorsprong van zulke oude spreekwijzen zeer problematiek.

Doch genoeg. Ik kan slechts eindigen met den wensch dat de gruwzame oorlog den auteur moge sparen het lot, dat hij reeds aan zoo menig wetenschappelijk talent heeft bereid, en

dat het hem gegund worde zijne interessante en nauwgezette studiën ten opzichte van een zoo belangrijk vraagstuk voort te zetten en uit te breiden. Met belangstelling zie ik zijnen verderen arbeid te gemoet. G. CH. AALDERS.

Ruth, Vier predikaties door DR. J. C. DE MOOR, te *'s-Gravenhage. Kampen.* J. H. KOK. 1915.

Toen Dr. de Moor besloot aan het verzoek van vele leden zijner 's-Gravenhaagsche gemeente gevolg te geven, en zijn viertal predikaties over Ruth op schrift te stellen, heeft hij een veel breederen kring aan zich verplicht dan van deze waardeerende hoorders alleen. We zouden zelfs durven veronderstellen, dat ook zij, die zijn prediking over Ruth volgden in de maanden Mei, Juni en Juli 1915, thans in zijn boek nog iets meer vinden dan hun ten gehoore werd gebracht. Althans voor predikaties, vooral in onzen tijd, waarin men voor lange preeken nog minder pleitbezorgers vindt dan vroeger, komt ons dit viertal, respectievelijk van 32, 30, 32 en 24 pagina's, wel wat voor van al te breeden opzet te zijn. Van langdradigheid, de grootste vijand van alle doeltreffende prediking, is hier echter geen sprake, maar wel van overrijke stof telkens voor één preek. Trouwens de blijvende waarde van dit geschrift acht ik hierin te zijn gelegen, dat de Moor een practicale verklaring biedt van héél het boek Ruth vanuit vier teksten, waarin hij voor zijn prediking positie koos, zoodat anderen, die het op hun wijze behandelen zullen, misschien door bv. een dubbel getal predikaties, zich zijn studie uitnemend zullen kunnen ten nutte maken. Wèl dragen zijn vier stukken geheel het karakter van preeken. Hij ontleent nl. aan zijn teksten (Ruth 1 : 22; 2 : 23: 3 : 16—18; 4 : 13) telkens een thema, dat de formuleering behelst van de historie, die hij onder den tekst wil saämvatten, disponeert dit historische thema (in dit geval natuurlijk niet den tekst) telkens in een drietal deelen, die den gang der historie geleidelijk teekenen, en behoudt getrouw ook den vorm van bediening des Woords. Maar toch schijnt onder de schriftelijke bewerking de rijke stof te hebben genoopt tot een behandeling, die ten

slotte heeft geleid tot hetgeen in substantie tusschen een preek en wat ik zou willen noemen een populaire Schriftstudie het midden houdt. Ik reken het geen geringe verdienste, dat de Moor zich helder heeft rekenschap gegeven van de beteekenis van dit bijbelboek, dat zoo menigmaal heeft geleden door een gewaagde vergeestelijking, waarbij onder een schijndiepe opvatting toch de wezenlijke diepte werd voorbijgezien. De groote waarde van het boek Ruth wordt eerst gekend door het aangeven van het juiste verband met heel de heilsopenbaring, ten deele in tegenstelling met den rumoerigen Richter-tijd, ten deele daarmede in verborgen samenhang (bl. 11). De Moor blijft getrouw aan de juiste lijn, die hij zichzelven voor geoorloofde vergeestelijking trok, en die zich bepaalt tot de hoofdmomenten in zoover achter de figuren van Naomi, Orpa, Ruth en Boaz de diepere zin mag erkend, zonder in de onderdeelen zich aan geestelijke „Spielereien" te wagen. En zoo moet het inderdaad zijn naar den aard der heele Openbaring. Zoo schijnt mij met juistheid en voorzichtigheid het Messiaansche element te zijn naar voren gebracht in het bekende woord van Naomi: „die man zal niet rusten, tenzij dat hij heden deze zaak voleind hebbe" door de toepassing: „Wat hier van Boaz gezegd wordt, zou nimmer gezegd kunnen zijn, indien het niet op het werk van Christus toepasselijk ware. Van de menschen moeten we altijd weêr terug tot Hem" (bl. 98).

Ik kan niet, zonder breedvoering te worden, op onderscheidene passages wijzen, die mij hebben getroffen. De schrijver heeft met een scherp oog ontdekt de vele fijne psychologische trekken in deze idylle. Medegevoelend en ontdekkend is de teekening van Orpa. Alleen komt mij voor, dat het dramatische hier in de prediking iets meer tot zijn recht had kunnen komen, waardoor de homiletische waarde zou zijn verhoogd. Tot de voortreffelijkste stukken reken ik de saâmspreking van Boaz en Ruth op het veld, waarin keurig wordt geteekend de adel, die het geestelijke leven geeft aan den natuurlijken omgang in het gewone leven (bl. 57 v.v.), en het waagstuk van Ruth, om zich in den nacht te begeven tot Boaz' slaapstede, waarbij tegenover de daad van het onbevangen geloof aan alle blaam het recht wordt ontzegd. Ge vindt in deze predikaties telkens het juiste woord

met blijkbare gemakkelijkheid gekozen, om aan de vele schoone gedachten, die de stof in zich bevat, uitdrukking te geven.

In het meesterschap over de taal beschikt deze prediker over het middel, om de synthese, die eerst tusschen hemzelven en zijn predikstof tot stand kwam, nu ook over te brengen in degenen, die hem hooren, en zulke gevoelens in hen te verwekken, waardoor het Woord telkens weêr in het rechte licht komt te staan voor hun verstand en hart. Voor de applicatie is dit onwaardeerbaar. Een toepassing, die zich in algemeenheden verloopt, stelt zulken hoog eisch niet. Maar de speciale toepassing, die het licht in zijn kleuren laat breken, vereischt het vermogen om de distincties met juistheid aan te duiden.

De uitvoering is, zooals we dat van den uitgever Kok gewoon zijn, alleszins aantrekkelijk.

P. A. E. SILLEVIS SMITT.

BOEKAANKONDIGING.

De Verzekeringsplannen van Minister Treub, door J. R. SNOECK HENKEMANS. *Den Haag*, D. A. Daamen, 1916. 48 blz. f 0.40.

We leven snel. In onze vorige aflevering kon dit geschrift niet meer worden aangekondigd, en — eer deze verscheen, was Treub door de linkerzijde onmogelijk gemaakt. Daarmeê heeft echter de arbeid van den heer Snoeck Henkemans zijn beteekenis niet verloren. Treub moge heengaan, diens plannen blijven zonder twijfel aan de orde. Eén citaat uit deze zakelijk en helder geschreven brochure: „Technisch draagt Treub de eerepalm weg; zijn voorstel is het werken van den ervaren financier, van den kundigen verzekeraar. Ethisch wint Talma het verre; zijn wet is het werk van den man, die den werkman kent en het hart des volks verstaat . . . . De bij het klimmen der jaren afloopende invaliditeitsrente, en de ouderdomsrente, die een gift is aan den behoeftige, vormen de zwakke plaatsen in Treub's stelsel. En die twee zwakken plaatsen zijn juist de fundamenten, die het gansche gebouw moeten dragen." C. L.

Bloei. Leesboek voor de Christelijke School door J. LENS en H. J. VAN WIJLEN met teekeningen van ISINGS *Den Haag*, H. J. Spruyt, 1916. Deel X (Slotbundel) 156 blz. f.0,50.

Onlangs kwam ons een leesboek voor de christelijke scholen in handen — de titel is ons ontgaan — dat ons maar matig beviel. Het bevatte meest stukken van niet-christelijke auteurs, o. a. Adema van Scheltema, Top Naeff e. a. Voorzoover wij bij het doorbladeren konden zien, waren die met zorg gekozen. Toch lijkt het ons bedenkelijk, de kinderen vertrouwd te maken met schrijvers en schrijfsters, van wier hand meer deze boeken verschenen, die uit onze gezinnen geweerd dienen te blijven. Wat

de heeren Lens en van Wijlen thans bieden, staat ons beter aan. „Bloei" belooft een in elk opzicht aanbevelenswaardige serie te worden. De inhoud is uitnemend, meest van auteurs, wier namen onder ons een goeden klank hebben. „De lagere school mag haar taak niet voltooid rekenen, als zij .... niet in haar leerlingen heeft gewekt de behoeften aan het genieten van het christelijk verhaal ...", zeggen de verzamelaars, en aan dien regel houden zij zich. Het uiterlijk is keurig verzorgd: papier, letter, illustratie, alles is even mooi: de bundel werd stevig gecartonneerd, met linnen rug, en maakt reeds bij den eersten oogopslag een allerprettigsten indruk.

Deze slotbundel... opent de rij. Binnenkort zullen het 8ste en 9de, daarna het 1ste en 2de, en in het voorjaar het 3de tot 7de deeltje verschijnen. Indien die alle zoo goed zijn als dit laatste, zal „Bloei" zich op onze scholen spoedig een plaats zien verzekerd.

C. L.

De internationale strekking van het Calvinisme. Een historische schets door H. Koffyberg, V. D. M. *Amsterdam*, W. ten Have, 1916. 47 blz. f0.90.

Ds Koffyberg schreef deze historische schets naar aanleiding van sommiger critiek op zijne brochure „Gij, Calvinisten", hierop neêrkomende, dat het Calvinisme voor volkenrechtelijke verhoudingen en eischen, althans van dezen tijd, ons al heel weinig te zeggen heeft. Hij deed een poging, de volkenrechtelijke beteekenis van het Calvinisme nader te onderzoeken. Reeds daarom maakt hij aanspraak op onzen dank, want speciale studies over dit onderwerp zijn dusver niet verschenen. Zijn doel was daarom slechts „een aanvankelijken verkenningstocht te houden op dit spaarzamelijk ontgonnen Calvinistisch studieveld, in de hoop dat eerlang ook hier de ploegschaar door meer bevoegde hand worde gehanteerd". De nog geen vijftig bladzijden, waarin hij het resultaat van dien tocht neerlegt, toonen, dat hij het zich hierbij niet gemakkelijk gemaakt, maar Calvijns geschriften en brieven, alsmede elk werk van eenige beteekenis over den grooten her-vormer geraadpleegd, en een eerbiedwekkende hoeveelheid materiaal verzameld heeft, al staat dit niet altijd met zijn onderwerp in rechtstreeksch verband.

Hij stelt de internationale strekking van het Calvinisme in het licht, verklaart deze uit de grondbeginselen en de oudste historie van het Calvinisme zelf, en gaat de practische toepassing daarvan in de geschiedenis na, en de richtingslijnen daaruit voortvloeiende voor Calvijns geestelijk nakroost. Waar hij de oudste historie van het Calvinisme teekent, klemt zijn betoog meer, dan wanneer hij uit lateren tijd geschiedkundige bouwstof aandraagt. „Calvijn haakte met al den hartstocht zijner vroomheid naar een Unie aller Protestanten in Europa, naar een duidelijk uitkomenden internationalen trek van het werk der Reformatie in Europa" zegt de schrijver, en hij bewijst dit met de stukken. Maar „dit heerlijk enthousiasme voor de Katholiciteit der kerk" geeft o. i. nog geen recht hem een der vaders te noemen van de Europeesche diplomatie. Het laatste gedeelte der brochure is in hooge mate actueel. Men herinnert zich, hoe Duitschlands inval in België verdedigd is met een beroep op Grotius. Ds Koffyberg zwijgt van dien inval en van dat beroep, maar toont aant hoever Grotius afwijkt van de Calvinistische lijn, ja, dat diens meesterwerk. „De jure belli ac paois" voor de internationale, volkenrechtelijke strekking van het Calvinisme het groote struikelblok is geworden. Wij vertrouwen, dat dit geschrift waardoor de auteur bij vernieuwing zich doet kennen als ernstig onderzoeker en vaardig scribent, de belangstelling vinden zal, die het verdient. Jammer, dat de uitgever den prijs zoo hoog heeft gesteld. Alle waar is naar zijn geld, zeker, maar negentig cents voor 47 bladzijden groot formaat is toch wel een beetje erg.

C. L.

In Heilige Roeping. De Leidingkwestie in de Antirevolutionaire partij, door Ds J. C. Sikkel.
Amsterdam, W. ten Have, 1916 — f0.50.

De stroom literatuur over de „leidingkwestie" zwelt aan. Na de genummerde driestarren van Dr Kuyper verscheen eerst Heemskerks brochure. Op de editio castigata der „Starrentritsen" volgde het geschrift van Prof. Anema c. s. Toen kwam „Na Eer en Staat" van Dr Hugo Visscher. Thans ligt Ds Sikkels „In Heilige Roeping" voor ons. En nog zijn we er niet, want blijkens een annonce in de bladen is de verschijning te

wachten van „Bolster en Kern", een woord van „een gewoon Antirevolutionair".

Op de kwestie zelve kan hier niet worden ingegaan. We volstaan met de aandacht onzer lezers nadrukkelijk op het ernstig getuigenis van Ds Sikkel te vestigen. Er klopt een hart in zijn woord. Bij hem spreekt luide de liefde, die niet volstaat met op allerlei misstand te wijzen maar ook de oorzaken daarvan opspoort; die bovenal zoekt naar verbinding en vereeniging, naar opwaking en levensvernieuwing. Wie „de kwestie" bestudeert, en een helder inzicht begeert in de tegenwoordige beroering, moet luisteren naar wat door hem op de hem eigene klare en krachtige wijze wordt gezegd. C. L.

Van de Bloedstad naar Golgotha, door Ds J. J. Westerbeek van Eerten, predikant te *Kampen*.
Kampen, J. H. Kok 1915, 127 bldz. Uitgave van de Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur.

Deze bundel lijdensoverdenkingen kenmerkt zich bovenal door den liefelijken ernst waarmede tot het hart gesproken wordt. Onderwijl ge de bladzijden leest is het alsof voor uw oog de eerwaarde en vriendelijke gestalte van den Kamper predikant oprijst, met welmeenenden glimlach en beminnelijk handgebaar u wijzend op Hem die de weg, de waarheid en het leven is. Mij dunkt, deze paraenese moet doel treffen. Een Evangelieprediker die zóó het hart zijner hoorders en lezers zoekt, moet daarin wel toegang vinden. God zegene dezen bundel voor velen! G. CH. AALDERS.

De dag des menschen, uit het Engelsch van Mr. Philip Mauro, schrijver van „666, het getal des menschen", 238 blz., f 1.50, *Kampen*, J. H. Kok 1915.

Aan dit geschrift is door Dr. de Moor in de Gereformeerde Kerkbode van 's Gravenhage destijds eene breede bespreking gewijd. Deze kwam hierop neer, dat gewaardeerd moet worden de hier uitkomende ernstige begeerte om te getuigen tegen den geest der eeuw; maar dat het boek zich voorts kenmerkt door valsche typiek, en door een Dooperschen geest; werd vooral om de laatste reden geoordeeld, dat dit voor ons volk

niet een goed boek kan worden genoemd.

Ik onderschrijf dit oordeel ten volle, en verwijs voor wat de Doopersche richting aangaat, naar de ook door Dr. de M. aangehaalde zinsnede op bl. 185: „Het is eene onteering van den naam onzes Heeren, wanneer Christendom verbonden wordt met opvoeding, wetenschap, philantropie, politieke hervorming en andere gezegende invloeden, waarvan de leiders der wereld de verbetering van het booze verwachten."

RIDDERBOS.

Het Geloof der Vaderen. De Nederlandsche Geloofsbelijdenis toegelicht door N. IJ. van Goor, 2e druk, in 25 afl. à 10 ct; f rma Jan Haan, *Groningen*, 1914/15.

Vroeger heb ik reeds van afl. 1—19 eene korte bespreking gegeven. Thans zijn ook de laatste afleveringen verschenen, en ligt dus Ds. van Goors toelichting in tweeden druk compleet voor ons. Zij ze ook thans velen ten zegen.

RIDDERBOS.

